

ԵՐԵՎԱՆԻ 1724 ԹՎԱԿԱՆԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԵՏԵՎՈՐԱԿԱՆ ԱՐԱՎԱՐՄԱՆ ՓՈՐՁԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Արման Եղիազարյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր
ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոն
ՀՀ, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1
Էլ. հասցե՝ armanyeghiazaryan@ysu.am
ORCID: 0000-0002-2687-6209

Հոդվածը ներկայացվել է 08.11.2024, գրախոսվել է 28.11.2024, ընդունվել է տպագրության 03.12.2024
DOI: 10.53548/0320-8117-2024.3-311

Ամփոփում

«Հայկական քաղաքագիտական հանդեսի» 2023 թ. 1-ին համարում «Անդրադարձ» խորագրի ներքո լույս է տեսել Ա. Այվազյանի «Ընդդեմ 1724 թ. Երևանի հերոսամարտի պատմության աղճատման» վերնագրով նյութը¹, որտեղ հեղինակը իր խոսքով՝ քննական գրախոսության է ենթարկել Ա. Եղիազարյանի՝ «Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը» հոդվածը² և եզրակացրել, «որ XVIII դարի 20-ական թվականների պատմա-հետազոտական ասպարեզ մուտք գործելու հեղինակի փորձը լիովին ձախողվել է, քանի որ չի ուղեկցվել պատշաճ աղբյուրագիտական, պատմագիտական և մեթոդաբանական պատրաստվածությամբ: Գրախոսվող հոդվածում... Երևանի 1724 թ. հերոսամարտի պատմության վերաբերյալ առաջարկված բոլոր փոփոխություններն ու «նորամուծություններն» անհիմն են և սխալ: Մասնավորապես, աղավաղված է պատմական իրադարձությունների ժամանակագրությունը»³:

Ա. Այվազյանի նյութը կազմված է Ա. Եղիազարյանի թվացյալ սխալների բացահայտմանը և հընթացս իր՝ Ա. Այվազյանի՝ վերջին տասնամյակներին խնդրո առարկա թեմայով կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքների վերստին ներկայացմանը նվիրված բաժիններից: Դրանցում Ա. Այվազյանը փորձում է Ա. Եղիազարյանի հոդվածին վերագրել թերի մեթոդաբանություն, կամայական հիմնավորումներ, բռնազբոսիկ և անտրամաբանական եզրակացություններ՝ ներկայացնելով, իր կարծիքով, կատարյալ մեթո-

¹ Այվազյան 2023, 127-170: Հարմանայի է, որ քաղաքագիտական հանդեսը հրատարակել է նման բնույթի գրախոսական գրվածք, քանի որ վերջինս լիովին դուրս է դրա նպատակների ու խնդիրների տիրույթից: Ավելին, այդ գրվածքին հատկացվել է հանդեսի տվյալ համարի ավելի քան մեկ քառորդը: Ի դեպ, ես դիմել եմ հանդեսի գլխավոր խմբագրին՝ ակնկալելով գիտական բարեխղճության դիրքերից իմ պատասխանը ևս հրատարակել ու, թեև սկզբունքային համաձայնություն եմ ստացել, սակայն 2024 թ. սեպտեմբերին հրատարակված՝ այդ հանդեսի հերթական համարում իմ պատասխանը, որը գլխավոր խմբագրին եմ ներկայացրել դեռևս 2024 թ. հունվարին, տեղ չի գտել: Այնուհետև, 2024 թ. հոկտեմբերին հոդվածն հրատարակության ընդունելու՝ այդ հանդեսի խմբագրի խոստումը մնացել է անկատար:

² Եղիազարյան 2022, 55-75:

³ Այվազյան 2023, 127:

դաբանությամբ, օբյեկտիվ ու անհերքելի հիմնավորումներով և տրամաբանական եզրակացություններով շարադրված իր հոդվածներից երկարաշունչ և ոչ այնքան երկարաշունչ հատվածներ⁴:

Ա. Այվազյանի «քննական գրախոսությունից» պարզ է, որ նրա համար Երևանի 1724 թ. ինքնապաշտպանության առումով կա երկու տեսակի կարծիք, մեկը՝ իրենը, որով «որոշել» է այդ ինքնապաշտպանության ժամանակագրությունը և հանգամանքները, իսկ ցանկացած երկրորդ կարծիք, ըստ նրա՝ սխալ կարծիք է: Այս պարագայում, երբ խոսքը Ա. Եղիազարյանի հոդվածի մասին է, Ա. Այվազյանը «պարզում» է, որ այնտեղ ոչ մի ճիշտ բան չկա, այն «սխալաշատ» և «սխալական» է:

Հենց միայն այն, որ Ա. Այվազյանը հայոց պատմության մի կարևոր դրվագի լուսաբանմանը նվիրված գիտական հոդվածի վերաբերյալ իր «քննական գրախոսությունը» հրատարակել է հայագետների «աչքից հեռու»՝ քաղաքագիտական հանդեսում, կարող էր պատճառ դառնալ այն ընդհանրապես անտեսելու, սակայն նման բնույթի գրվածքն անպատասխան թողնելը կարող է դրա հեղինակին համոզել իր գրածի ճշմարտացիության մեջ, որն անթույլատրելի է:

Ստորև հիմնավորված է, որ Ա. Այվազյանի «քննական վերլուծությամբ» Ա. Եղիազարյանի «Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը» հոդվածում «հայտնաբերված» թերությունները և սխալները հորինված են, իսկ այդ հոդվածի վերաբերյալ նրա «դիտարկումները»՝ անհիմն:

Ա. Եղիազարյանի հոդվածում ներկայացվածը համապատասխանում է իրականությանը և հիմնված է Երևանի 1724 թ. ինքնապաշտպանության գլխավոր սկզբնաղբյուրի տեղեկությունների վրա:

Բանալի բառեր՝ Երևան, ինքնապաշտպանություն, պաշարում, ժամանակագրություն, աղավաղում, Աբրահամ Երևանցի, ականատես:

Ներածություն

Իր «քննական գրախոսության» «Նախաբանում» Ա. Այվազյանը նշում է, որ վերջին երեք տասնամյակներին Երևանի 1724 թ. հերոսամարտի հետազոտությունը հանգել է հիմնավոր արդյունքների: Նշված շրջանում հիմնավոր արդյունքների հասած հետազոտությունների մեկնարկը տրվել է, դատելով ներկայացվածից, իր՝ Ա. Այվազյանի 1991 թ. հոդվածով⁵, այնուհետև շարունակվել ու խորացվել 2006 թ. նրա մեկ այլ հոդվածով⁶ և, ի վերջո, ամփոփիչ տեսքի բերվել 2022 թ.՝ դարձյալ Ա. Այվազյանի ուսումնասիրությամբ⁷: Ստացվում է, որ Երևանի 1724 թ. ինքնապաշտպանության արժանահավատ հետազոտությունը կատարել է միայն ինքը՝ Ա. Այվազյանը⁸: Դա ականառու է Ա. Այվազյանի տեքստում, քանի որ անցած երեք տասնամյակների վերոհիշյալ հե-

⁴ Օրինակ՝ իր նյութում Ա. Այվազյանը մի ամբողջ էջ է նվիրել իր 2006 թ. հոդվածից կատարված մեջբերմանը: Այվազյան 2023, 136: Մեկ այլ տեղում նա իր 1991 թ. հոդվածից մեջ է բերում կես էջից ավելի: Այվազյան 2023, 138-139:

⁵ Այվազյան 1991, 93-100:

⁶ Այվազյան 2006, 51-77:

⁷ Այվազյան 2022:

⁸ Այվազյան 2023, 128-129:

տագոտությունները ներկայացնելուց հետո նա տեղնուտեղը գրում է, որ իր առաջին հոդվածում «որոշվել են» Երևանի պաշարման տևողությունը և առնչակից տարբեր իրադարձությունների ամսաթվեր՝ ամբողջովին կամ մասամբ մերժելով այդ հարցերում այլ տեսակետ ունեցող հեղինակների՝ Լեոյի, Թ. Հակոբյանի, Ա. Միրզոյանի, Ե. Սարգսյանի, Պ. Հարությունյանի, Վ. Մարտիրոսյանի, Վ. Հակոբյանի, Մ. Կարապետյանի, Ա. Հովհաննիսյանի, Վ. Դիլյանի կարծիքները: Նա համոզված է, որ իր ուսումնասիրություններով «խնդիրն արդեն հանգամանորեն քննվել և լուծվել էր»⁹:

...Քանի որ դեռևս Վ. Դիլյանը, գրախոսելով Ա. Այվազյանի «Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում (Երևան, 2003)» մենագրությունը, նկատել էր, որ «Գրքում ...արված [են] բավականաչափ կտրուկ և անհիմն եզրակացություններ, որոնք արդյունք են մասամբ որոշ հիմնահարցերի ոչ ամբողջական և համալիր ուսումնասիրության, մասամբ անհարկի շտապողականության, մասամբ էլ հեղինակի որոշ հարցեր չափազանցնելու հակվածության»¹⁰, մենք անիմաստ ենք համարում դարձյալ ներկայացնել նաև այս պարագայում ակնհայտ այդ իրողությունները:

Ա. Այվազյանը, նշելով այն մասին, որ 1991-2022 թթ. ընթացքում իր հետագոտությունների արդյունքները որևէ քննադատության չեն ենթարկվել ու մերժվել, անդրադառնում է իմ՝ 2022 թ. տպագրված վերոհիշյալ հոդվածին՝ ի սկզբանե փորձելով պարզել, թե ինչու՞ եմ ես Երևանի հայության ինքնապաշտպանությունը թվագրել ականատես պատմագիր Աբրահամ Երևանցու տեղեկություններին համապատասխան՝ 1724 թ. ապրիլի 9-ից հունիսի 7-ը:

Ա. Այվազյանի հենքային սխալը. իրականում Աբրահամ Երևանցին ականատես հեղինակ է

Ըստ Ա. Այվազյանի՝ իմ հիմնական սխալներից մեկն այն է, որ Աբրահամ Երևանցուն համարում եմ ականատես հեղինակ, «որի սխալաշատ հետևանքները» Ա. Այվազյանը խոստանում է բացահայտել իր «քննական գրախոսության» հետագա գրեթե 40 էջերում¹¹:

«Աբրահամ Երևանցին ականատես հեղինակ չէ» ենթավերնագրի ներքո Ա. Այվազյանը, ի հիմնավորումն իմ հոդվածում իբրև թե առկա մեթոդաբանական սխալների, նշում է, որ սխալ է Աբրահամ Երևանցուն նրա հաղորդած մանրամասն տեղեկությունների հիմքով ականատես հեղինակ համարելը: Նա կարծում է, որ եթե նա ականատես է, ուրեմն, օրինակ՝ մասնակցել է իր իսկ նկարագրած գիշերային մի ծածուկ այցելության, մինչդեռ իրականում չի մասնակցել: Դա իբր ցույց է տալիս, որ իմ կիրառած մեթոդաբանությունը

⁹ Այվազյան 2023, 129-131:

¹⁰ Դիլյան 2004, 297:

¹¹ Այվազյան 2023, 131-132:

ճիշտ չէ: Անմիջապես էլ նա մեջ է բերում ինձ անհայտ՝ իր 2006 թ. հոդվածը, որտեղ, իր կարծիքով, ապացուցել է, որ Աբրահամ Երևանցին առնվազն 1716-1724 թթ. Երևանում չի եղել¹²:

Բայց արդյո՞ք ճիշտ է դա: **Ո՛չ, Աբրահամ Երևանցու՝ ականատես լինելու իրողությունն անհերքելի՛ է:**

Իհարկե, Ա. Այվազյանի՝ «ականատես» բառի ընկալմանն ի պատասխան կարելի էր ներկայացնել միայն Է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանից» այդ բառի բացատրությունը, որտեղ ներկայացված է դրա՝ նաև «կողմնակի դիտող, միայն նայող դիտող», իսկ «ականատեսի դերում լինել» արտահայտության համար՝ «իրեն վերաբերող գործի մեջ կողմնակի դիտողի նման վարվել, գործուն մասնակցություն չունենալ» նշանակությունները¹³, որով Աբրահամ Երևանցու՝ ականատես հեղինակ լինելու պարագայում նշված ծածուկ այցին պարտադիր մասնակցած լինելու Ա. Այվազյանի դրույթը հերքվում է:

Սակայն ընթերցողի համբերությունը չհարաշահելու համար անմիջապես անցնենք Աբրահամ Երևանցու՝ Երևանի կռիվներին ականատես լինելու գլխավոր հիմնավորմանը: Աբրահամ Երևանցու երկի 1977 թ. հրատարակության առաջաբանում բնագիրը հրատարակության պատրաստած Հ. Սահակ Ճեմճեմյանը գրում է, որ «Պատմութիւն թագայորի Պարսից» կամ «Պատմութիւն Պարսոյ» կոչվող թիվ 2717 ձեռագրում առկա է հետևյալ հիշատակարանը.

«Վերջ եղավ զայս պատմութիւնիս բանըն, այլ ոչ գիտեմ քան սիս յառայվել. **այս էր որ տեսի աչաց իմոյ գրեց եւ յիշեցի, թվ. ՌՃՀԳ (=1724)ումն մինչ ի 1183 (=1734): Շուրջ եկի ի մէջ օսմանցու, ի մէջ պարսոյ, տեսի եւ գրեցի, եւ Երեւանցի Յօհանէս որդի Աբրահամս, որ զայս յիշեցի այս պատմութիւնըս:** Օվ աստուայծասէր քրիստոնէս, կարդայ զայս պատմութիւնըս, ողորմիս ասէ իմ հօր Յօհանին, իմ մայր Մարամին եւ քոյր Դարդայ խաթունին, իմ քոյր Շահումին, իմ եխպար Կոստանդին, եխպար Ղարայկօզին, եխպար Ատի բէկին, եխպար Փիլումին, եխպար Փիլումին, եխպար Պետրոսին, եխպար Փանոսին: Զայս անունքս որ յիշեցի, ի ձեռն օսմանցու մարտիրոսացան, թէ մայր, թէ հայր, թէ եխպար: Ով ասէ ողորմիս, վարձն Քրիստոսէ առցէ. ամէն»¹⁴:

Հ. Սահակ Ճեմճեմյանը այս հիշատակարանից իրավացիորեն բխեցրել է, որ Աբրահամ Երևանցին «իր բոլոր պատմածներուն եղած է ականատես», իսկ այն դեպքերում, երբ տեղեկությունը ներկայացրել է միայն լսածին համապատասխան, հատուկ նշում է այդ մասին՝ «...այլոց խօսելովն» բառերով: Բնագրի հրատարակիչն այնուհետև եզրակացնում է, որ՝

¹² Այվազյան 2023, 132-133:

¹³ Աղայան 1976, 15:

¹⁴ Աբրահամ Երևանցի 1977, 6:

«Այս տեսակետով Աբրահամ Երեւանցիի գիրքը կը ստանայ ականատես պատմագրի մը արժէքը, եւ կարելի է դասատրել զայն ժամանակագիրներու շարքին: Նոյն եզրակացութեան պիտի հասնի ամէն ընթերցող՝ երբ կարդայ անոր պատմութիւնը, ու տեսնէ խղճամիտ մանրամասնութիւններ՝ տարիներու, ամիսներու, օրերու եւ ժամերու, որոնք պատմութեան կու տան յատուկ արժէք եւ միաժամանակ կենսունակություն»¹⁵:

Այո՛, ամէն ընթերցող, բայց ոչ Ա. Այվազյանը: Գուցէ նա տեղյակ չէ՞ այդ հիշատակարանին կամ Հ. Սահակ Ճեմճեմյանի տեսակետին: **Նման դեպքերում ես հետևում եմ «եթե մի սխալմունք կարելի է բացատրել անտեղյակությամբ, այլ պատճառներ մի՛ փնտրիր» սկզբունքին:** Այս դեպքում էլ այդպես կվարվեմ, թեև Ա. Այվազյանը, իր նյութի 133-137 էջերում Աբրահամ Երևանցու տեքստից թվացյալ սխալներ ներկայացնելով, դարձյալ ու դարձյալ փորձում է «հիմնավորել» Աբրահամ Երևանցու՝ ականատես չլինելու տեսակետը, կարծես թե ականատեսները երբեք չեն սխալվում:

Արժե՞ արդյոք շարունակել Աբրահամ Երևանցու՝ ականատես հեղինակ լինելու հիմնավորումներ ներկայացնելը: Անիմաստ է. **«տեսի աչաց իմոյ գրեց եւ յիշեցի, թվ. ՌՃՀԳ (=1724) ումն մինչ ի 1183 (=1734)»** տողը ամեն ինչի մասին խոսում է, նաև այն ժամանակահատվածի, որի ականատեսն էր նա, այսինքն՝ խնդրո առարկա իրադարձությունները ներառյալ:

Պատահական չէ, որ Աբրահամ Երևանցու երկի բնագրի անգլերեն թարգմանությունը պատրաստող և ծանոթագրող Գ. Բուռնոյանը կարծում է, որ Աբրահամ Երևանցին ապրել է Երևանում¹⁶: Հետազոտողն իրավամբ նշում է, որ Աբրահամ Երևանցու տեքստում առկա են սխալներ, և հաճախ այն պատճառով, որ նա տեղեկությունների մի մասը քաղել է ուրիշներից¹⁷: Բայց է. Աղայանի ստուգաբանումից պարզ է, որ ականատես հեղինակ լինելը չի նշանակում անպայման գործուն մասնակցություն ունենալ, կարելի է նաև կողմնակի դիտող լինել:

Աբրահամ Երևանցին, այսպիսով, ականատես հեղինակ է, ուստի Ա. Այվազյանի նյութի այն հատվածը, որը միտված է պատմագրին ականատեսի «կարգավիճակից զրկելու» միջոցով ինձ սխալ մեթոդաբանություն և, հետևաբար, սխալաշատ հետևանքներ վերագրելուն, լիովին անհիմն է: Ավելին՝ այդպիսով սխալ մեթոդաբանություն և սխալաշատ հետևանքներ կարելի է վերագրել հենց իրեն՝ Ա. Այվազյանին, քանի որ չի ընդունում ականատես պատմագիր Աբրահամ Երևանցու ճշգրիտ ժամանակագրական տեղեկությունները Երևանի հերոսամարտի մասին՝ «որոշելով» (իր բառն է) այլ թվագրումներ:

¹⁵ Աբրահամ Երևանցի 1977, 7:

¹⁶ Abraham of Erevan 1999, 4.

¹⁷ Abraham of Erevan 1999, 7.

Համոզված եմ, որ եթե Ա. Այվազյանի «քննական գրախոսությունը» հրատարակվեր հայագիտական որևէ հանդեսում (ենթադրենք, թե նման բան հնարավոր է), մասնագետ խմբագիրը կամ գրախոսը կնկատեին այդ կոպիտ սխալը և կկանխարգելեին դրա՝ գիտական շրջանառության մեջ մտցնելու փորձը: Իսկ քաղաքագիտական հանդեսում հրատարակված հայագիտական բնույթի գրվածքում այդպիսի վրիպումը զարմանալի չէ:

Բայց ո՞րն է իրականում Աբրահամ Երևանցու՝ Երևանի հերոսամարտին ականատես լինելը հերքելու Ա. Այվազյանի հիմնական դրդապատճառը: Ամենայն հավանականությամբ, նրա նպատակն այդպիսով Երևանի հերոսամարտի՝ Աբրահամ Երևանցու ներկայացրած ժամանակագրությունը մերժելու համար հող նախապատրաստելն է:

Այսքանից հետո էլ Ա. Այվազյանը իմ ներկայացրած ժամանակագրությունը համարում է Երևանի հերոսամարտի ժամանակագրության աղավաղում¹⁸, մինչդեռ ես, ի տարբերություն նրա, հավատարիմ եմ մնացել ականատես պատմագրի տվյալներին: Աղավաղում է նա, ով փորձում է ականատես պատմագրի համապատասխան տեղեկությունները մերժել, ի դեպ, հընթացս ընդունելով նրա հաղորդած այլ տեղեկությունները: Մասնավորապես, նա, մերժելով Աբրահամ Երևանցու տեղեկությունը Երևանի հայության ինքնապաշտպանության ժամանակի վերաբերյալ, սակայն, նրա՝ ինքնապաշտպանությանը նախորդող և ընթացիկ իրադարձությունների շարադրանքը համարում է «հստակ դիպաշարով» ներկայացված¹⁹: Մինչդեռ նման մտածելակերպի դեպքում տեղին կլիներ կասկածը. եթե ժամանակագրությունը սխալ է, ինչպե՞ս կարող է հստակ ու ճիշտ լինել դրանցում ներկայացված դեպքերի հերթականությունը: Կամ հակառակը, եթե հեղինակն այդքան ճշգրիտ ներկայացնում է Երևանի հերոսամարտին առնչվող «դիպաշարը», ապա ինչպե՞ս կարող էր անտեղյակ լինել դրա ժամանակագրությանը:

Այստեղ միայն հավելեմ, որ ականատես պատմագիր Աբրահամ Երևանցու ճշգրիտ տեղեկություններով՝ Երևանի հայության 1724 թ. ինքնապաշտպանությունը օսմանյան բանակի դեմ տևել է 60 օր՝ ողբերգականորեն ավարտվելով հունիսի 7-ին՝ հայկական թաղամասերի ամբողջական գրավմամբ և հայության կոտորածով²⁰: Այնուհետև օսմանյան բանակը պաշարել է Երևանի բերդը, որն էլ գրավվել է սեպտեմբերի վերջին²¹: Ես իմ հոդվածում լիովին ընդունել եմ պատմագրի տեղեկության իսկությունը և ըստ այդմ ներկայացրել Երևանի հայության ինքնապաշտպանության դրվագների ժամանակագրությունը²², իսկ ինձ այդ ժամանակագրության

¹⁸ Այվազյան 2023, 127, 147, 166:

¹⁹ Այվազյան 2023, 141:

²⁰ Աբրահամ Երևանցի 1977, 25-31:

²¹ Աբրահամ Երևանցի 1977, 31-35:

²² Եղիազարյան 2022, 67-74:

աղավաղման մեջ մեղադրող Ա. Այվազյանը մերժել է այդ տեղեկությունը՝ հիմնվելով օսմանցի հեղինակ Չելեբի-Չադեի հաղորդումների վրա, որտեղ նկարագրված են Երևանի բերդի պարսպին կից արվարձանի գրավումն ու ոչնչացումը և բերդի պաշարումը հունիսի 24-ից սեպտեմբերի 23-ը²³:

Ըստ որում, Ա. Այվազյանը Աբրահամ Երևանցու՝ Երևանի հայության ինքնապաշտպանության վերաբերյալ դեպքերը և դրանց հաջորդականությունը, ի տարբերություն դրանց ժամանակագրության, ընդունում է, բայց փորձում է «տեղադրել» Չելեբի-Չադեի ներկայացրած վերոհիշյալ ժամանակագրության (հունիսի 24 - սեպտեմբերի 23) միջակայքում՝ այդպիսով սխալմամբ միահյուսելով իրականում իրար հաջորդող իրադարձությունները²⁴:

Ի՞նչ «կամայականության հաղթարշավի» մասին է խոսում Ա. Այվազյանը, և իրականում ո՞վ է կամայական մեկնաբանություններ անում

«Կամայականության հաղթարշավ («Օգոստոսի 20-ը այնքան էլ ճիշտ չէ»)» վերնագրի ներքո հեղինակը հինգ էջ է հատկացրել՝ «ցուցադրելու» իմ առաջ քաշած մի վարկածի կասկածելի (կամ անընդունելի) լինելը:

Այստեղ նա ի սկզբանե կիրառում է մի հնարք՝ Ա. Եղիազարյանին հակադրելով... Ա. Եղիազարյանին: Նրա կարծիքով, եթե ես համարում եմ, որ «խորքային տեղեկությունների տիրապետող հեղինակը (Աբրահամ Երևանցին) անհնար է, որ չտիրապետեր դեպքերի ժամանակագրությանը», «քաղաքի պաշտպանության մասին հեղինակի մանրամասն տեղեկությունները ...որևէ հնարավորություն չեն ընձեռում կասկածի ենթարկելու նրա ներկայացրած ժամանակագրական տեղեկությունները» և «դրանց չվստահելու հիմքեր իրականում չկան», ապա դրանով անսխալական եմ հռչակում պատմագրին և զրկվում նրա երկում որևէ սխալ մատնացույց անելու իրավունքից: Ավելին, նա գտնում է, որ Աբրահամ Երևանցու տեքստի վերաբերյալ նման խոսքերից հետո, եթե ես պատմագրի մի ժամանակագրական տեղեկության իսկությանը կասկածում եմ, ուրեմն շարժվում եմ «երկակի չափանիշներով»²⁵: Ա. Այվազյանի սույն միտքը քննարկելն իսկ համարում եմ անիմաստ, քանի որ այն պարզապես հակազդիտական է:

Անդրադառնալով վերոհիշյալ վարկածին՝ նշեմ, որ ես, խորապես ընդունելով, որ իմ ներկայացրածը Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական տեղեկություններից մեկի սխալ լինելու վերաբերյալ միայն վարկածային բնույթ ունի, նման դեպքերի համար անհրաժեշտ բառապաշարով («եթե ընդունենք», «եթե առաջարկած ճշգրտումը հավանական է») նշել եմ հետևյալը. պատմագիրը Երևանի բերդի գրավումը դնում է օգոստոսի 21-ին (անիմաստ է բա-

²³ Թուրքական աղբյուրները 1961, 143-150:

²⁴ Այվազյան 1991, 93-100:

²⁵ Այվազյան 2023, 140-141:

նավիճել պատմագրի՝ Երևանի բերդի գրավման օրվանն առնչվող «օգոստոսի Ի-մին»-ը օգոստոսի 20 հասկանալու հարցի շուրջ²⁶, քանի որ դա այլ քննության նյութ է), որը կարող է լինել վրիպակ՝ սեպտեմբերի փոխարեն գրվել է օգոստոս: Եթե իրական դիտարկվի այս վարկածը, ուրեմն Աբրահամ Երևանցուն հայտնի էր նաև բերդի անկման ամսաթիվը: Ա. Այվազյանը, որ Երևանի ինքնապաշտպանության՝ Աբրահամ Երևանցու նշած հստակ ժամանակագրական շրջանակը մերժում է՝ համարելով, որ պատմագիրը սխալվել է, փաստորեն, շուրջ երկուսուկես ամսով, անցնում է Աբրահամ Երևանցու տեղեկությունների «պաշտպանությանը» և տարակուսում, թե ինչպես կարելի է նման «կամայական լուծում» առաջարկել²⁷, չնայած խոսքը ոչ թե լուծման (առավել ևս՝ կամայական լուծման), այլ զուտ վարկածի մասին է:

Փաստորեն, հենց ինքը՝ Ա. Այվազյանն է երկակի չափանիշներ կիրառում՝ անհրաժեշտության դեպքում ճիշտ կամ սխալ համարելով Աբրահամ Երևանցու տեղեկությունները: Այդքանից հետո էլ երեք էջ շարունակ վերլուծում է նշված վարկածը, պարզ է՝ ցույց տալու իմ կամայական «հետազոտական աշխատանոցը»²⁸:

Թվում է, որ այդ վարկածը մեծապես անհանգստացրել է Ա. Այվազյանին՝ ստիպելով նրան դրա անհաջող հերքմանը (ըստ էության, դա ոչ թե հերքում է, այլ իմ վարկածի իմաստի այլափոխում) հատկացնելու հինգ էջ, քանի որ, եթե Աբրահամ Երևանցու երկի այդ հատվածում «օգոստոսը» փոխարինում ենք «սեպտեմբերով», հիմնականում լուծվում են Երևան քաղաքի և համանուն բերդի 1724 թ. կռիվների ժամանակագրական հարցերը, քանի որ այդպիսով ստացվում է, որ Աբրահամ Երևանցին գիտե նաև բերդի անկման ժամանակը: Սակայն կրկնում եմ, դա միայն վարկած է, և գուցե անաչառ մի հետազոտող (ընդունենք, որ այստեղ Ա. Այվազյանն անաչառ լինել չի կարող) հետազայում ի վերջո հաստատի կամ հերքի այն: Հենց դրա համար էլ առաջ են քաշվում վարկածները: Եվ որևէ խնդիր չի եղել տպավորություն ստեղծելու, թե «Ա. Այվազյանը վատ բան է արել»²⁹: Նա արել է այն, ինչ կարողացել է:

Ա. Այվազյանը, իմ ներկայացրած վարկածը ինչ-որ կերպ հերքելու նպատակով, առաջ է քաշում ««սեպտեմբեր» գրել ցանկացողը ոչ մի կերպ «օգոստոս» գրել չի կարող» դրույթը³⁰, որն ընթերցողին ասվածի իմաստից շեղելու կամ ապակողմնորոշելու հնարք է, քանի որ խոսքը «սեպտեմբեր» գրել ցանկանալու պարագայում սխալմամբ «օգոստոս» գրելու մասին չէ: Նույն կերպ կարելի է նրան հակադարձել, որ Երևանի ինքնապաշտպանության սկզբի

²⁶ Այվազյան 2023, 144:

²⁷ Այվազյան 2023, 144-145:

²⁸ Այվազյան 2023, 142:

²⁹ Այվազյան 2023, 143:

³⁰ Այվազյան 2023, 144:

համար հունիսի փոխարեն (ըստ Ա. Այվազյանի) Աբրահամ Երևանցին «ապրիլ» գրել էր կարող՝ շփոթելով նաև ամսաթվերը: Չէ՞ որ պատմագիրը, ինչպես Երևանի ինքնապաշտպանության ժամկետների հարցում կարող էր սխալվել (ըստ Ա. Այվազյանի), այնպես էլ կարող էր այս հարցում ևս սխալվել: Ուստի ինչո՞ւ է Ա. Այվազյանը փորձում ինձ «արգելել» կատարելու այն, ինչ ինքն է արել այլ առիթով: Ինչ վերաբերում է Ա. Այվազյանի վերոհիշյալ դրույթին, ապա հարկ է նկատի ունենալ, որ դժվար թե Աբրահամ Երևանցին իր երկը շարադրած լիներ օրագրության սկզբունքով, այլ գուցե հետագայում, երբ Երևանի շուրջ կրքերը որոշ չափով հանդարտվել էին, իսկ ինքը, որի ընտանիքը կոտորվել էր, կորստի ցավից ուշքի էր եկել, շարադրել է տեղի ունեցածի պատմությունը, ինչով մեծանում է սխալվելու հավանականությունը: Ինչպես տեսանք, հետազոտողները մի քանի սխալներ են նկատել նրա երկում: Գուցե այս դեպքն էլ բացառություն չէ: Ա. Այվազյանը փորձում է նաև այնպես ներկայացնել, թե իբրեւ խոսել են ոչ թե վրիպակի, այլ Աբրահամ Երևանցու՝ մեկ բառում կատարած մի քանի տառասխալների մասին, քանի որ նշում է, թե «օգոստոս» և «սեպտեմբեր» բառերում համընկնում է միայն երկու տառ: Բայց ո՞վ է խոսել տառասխալների մասին, խոսքը հնարավոր վրիպակի՝ մասին է, որը կարող էր տեղի ունենալ տեսածը հետագայում շարադրելիս առաջացած շփոթության պատճառով: **Անընդունելի՝ է այլ հետազոտողի տեսակետը հերքելու կամ այն ստվերելու նպատակով նրա ասածը խեղաթյուրելը:**

Ա. Այվազյանի կատարած այլ խեղաթյուրումներ

Ա. Այվազյանը միայն իմ կարծիքի վերոհիշյալ խեղաթյուրմամբ չի բավարարվում: Նա, ինքնաբերական ասվածին, նաև փորձում է ինձ վերագրել անուշադիր և անփույթ վերաբերմունք իմ իսկ հաշվարկների նկատմամբ. իբրև թե մի տեղում ես Երևանի հայկական թաղամասերի պաշտպանությունը թվագրում եմ ապրիլի 7-ից հունիսի 7-ը, մեկ այլ դեպքում՝ ապրիլի 9-ից հունիսի 7-ը³¹: Ըստ որում, նա այնքան է տարվել իմ այդ «անուշադրությունը» և «անփութությունը» հանրայնացնելու բուռն ցանկությամբ, որ այդ արել է երկու անգամ³²: Մինչդեռ ուշադիր (նաև անաչառ) ընթերցողը կտեսնի, որ ապրիլի 7-ից հունիսի 7-ն ընդգրկող ժամանակահատվածի (այդպիսին է Երևանի պատմության անվանի ուսումնասիրող Թ. Հակոբյանի կարծիքը քաղաքի հայության 1724 թ. ինքնապաշտպանության վերաբերյալ³³) մասին ես նշել եմ Երևանի հայկական թաղամասերի ինքնապաշտպանության ժամանակագրությունը քննելիս, երբ

³¹ Այվազյան 2023, 141, ծանոթ. 41:

³² Այվազյան 2023, 165, ծանոթ. 113:

³³ Հակոբյան 1971, 77-90:

դեռ չեմ ճշգրտել վերջինիս շրջանակները³⁴, իսկ ճշգրտելուց հետո կանգ եմ առել հերոսամարտի ապրիլի 9-ին սկսվելու տեսակետի վրա³⁵, որը և նշել եմ հոդվածիս ամփոփման մեջ: Ուրեմն էլ ի՞նչ «անուշադրության» կամ «անփութության» մասին կարող է խոսք լինել: Հայտնի է միայն Ա. Այվազյանին:

Այնուհետև Ա. Այվազյանը գրում է, թե իբր «Ա. Եղիազարյանի մտացրությունը բերել է նրան, որ նույն հոդվածում նա մի տեղ «հայերի ինքնապաշտպանության անկումից հետո» Երևանի բերդում ամրացած կայազորի դիմադրության տևողությունը հաշվում է երկու ամիս, մեկ ուրիշ տեղ (հոդվածի ամփոփման մեջ)՝ երեք ամիս»³⁶: Ստուգենք, թե երբ եմ ես խոսել բերդի երկամսյա պաշտպանության մասին: Առաջին անգամ այդ մասին գրել եմ Թ. Կրուշինսկու տեղեկությունը ներկայացնելիս³⁷, քանի որ հենց նա է, որ բերդի պաշարման նման տևողություն է ներկայացնում: Երկրորդ անգամ ևս խոսքը եղել է նույն հեղինակի տեղեկության մասին (հենց դա էլ մատնանշում է Ա. Այվազյանը)³⁸, այսինքն՝ դա ոչ թե իմ միտքն է, այլ նշված հեղինակի տեղեկությունը: Սակայն, ինչպես նշել եմ հոդվածիս ամփոփման մեջ, բերդն իրականում պաշարված է եղել երեք ամիս³⁹: Փաստորեն, Երևանի բերդի երկամսյա պաշարումն իմ կարծիքը չէ, այլ նշված հեղինակի: Ա. Այվազյանը դա վերագրել է ինձ՝ պատճառ համարելով իմ «մտացրությունը»:

Թեև նման մոտեցումներով գիտության մեջ գործունեություն ծավալելն անթույլատրելի է, սակայն այս պարագայում նույնիսկ լավ է, որ Ա. Այվազյանն այդպես է վարվել. ընթերցողը կարող է պարզորոշ տեսնել, թե ինչի է նա ընդունակ իր անհույս դիրքերը պաշտպանելիս:

Այսպիսով՝ իմ իբրև թե «անուշադրությունը», «անփութությունը» և «մտացրությունը» Ա. Այվազյանի հորինածն են, և թե ի՞նչ նպատակով է նա այդ արել, դատողությունները թողնում եմ ընթերցողին:

Այո՛, 1724 թ. գարնանը Արարատյան երկրում եղել է օսմանյան մեծաթի՛վ բանակ

Այնուհետև Ա. Այվազյանն անցնում է իմ հոդվածում 1724 թ. գարնան դեպքերի լուսաբանման ժամանակ կատարված իբրև թե սխալ եզրահանգումներին և սխալ օգտագործված հասկացությունների մատնանշմանը: Մասնավորապես «1800 հոգուց բաղկացած... բանակ» վերնագրի ներքո Ա. Այվազյանը արդեն Աբրահամ Երևանցու տեղեկությունների հիմամբ (որոնք նա այս պարագայում ընդունում է առանց վերապահության) քննում է

³⁴ Եղիազարյան 2022, 69:

³⁵ Եղիազարյան 2022, 71, 72, 73, 74:

³⁶ Այվազյան 2023, 164-165:

³⁷ Եղիազարյան 2022, 60:

³⁸ Եղիազարյան 2022, 69:

³⁹ Եղիազարյան 2022, 74:

օսմանյան զորամասերի տեղաշարժերը դեպի Կարբի և Երևան, հաշվում պատմագրի երկում առկա տվյալները դեպքերի տևողությունների վերաբերյալ և հանգում այն եզրակացության (ուղղակի կրկնում է իր նախկին ուսումնասիրություններում ասվածը), որ մարտի 6-ից սկսած զորաշարժից հետո անցել է 60 օր, որից հետո էլ Երևանի ինքնապաշտպանությունը տևել է ևս 60 օր, հետևաբար օսմանցիները Երևանը հունիսի 7-ին գրավել չէին կարող⁴⁰: Ըստ նրա՝ իրականում Երևանի պաշարումը սկսվել է հունիսի 24-ին⁴¹:

Անդրադառնալով այդ հաշվարկին՝ իմ հոգվածում նշել էի. «Ինչ վերաբերում է Ա. Այվազյանի՝ մարտի 6-ից կատարած հաշվարկին, ապա այն այնքան միանշանակ չէ, քանի որ նա այդ մեկնակետից իր հաշվարկած 60 օրում հերթականության սկզբունքով ընդգրկել է Կարբիի կոիվների 40 օրը և փաշայի՝ կարբեցիներին ներկայացրած վերջնագրին հետևած 10 օրը: Մինչդեռ հաշվարկը հարկ էր կատարել զուգահեռության սկզբունքով՝ Կարբիի կոիվները և Երևանի վրա արշավանքն ու քաղաքի ինքնապաշտպանությունը դիտարկելով որպես զուգահեռաբար ընթացող իրադարձություններ: Դրանով իսկ Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական տեղեկությունները դառնում են հավաստի»⁴²:

Իմ այս պնդմանը Ա. Այվազյանը հակադարձում է Աբրահամ Երևանցու տեղեկություններում առկա՝ իրադարձությունների ներկայացված հերթականությանը «աներկբա» վստահելով և տեղնուտեղը նույն հեղինակի նույն իրադարձությունների վերաբերյալ «ամսաթվային» տվյալները չընդունելով⁴³: Այդ անելուց հետո էլ ի՛նձ է «մեղադրում» միջոցների մեջ խտրություն չդնելու համար, դեպքերի իմ մեկնաբանությունը համարում «մտացածին ու խառնաշփոթ պատմություն»⁴⁴, մինչդեռ իրականում էլ ինչպե՞ս կարելի է հնարավորինս խառնաշփոթ պատմություններ հորինել, եթե ոչ Ա. Այվազյանի օրինակով միևնույն հեղինակի առանձին հիշատակության մի հատվածին (իրադարձությունների ժամանակագրական հերթականություն) աներկբա վստահելով, իսկ մյուս հատվածը (նույն դեպքերի ամսաթվերը) լիովին մերժելով:

Ով ո՞ւմ է մեղադրում խառնաշփոթ և մտացածին պատմություն ներկայացնելու մեջ:

Այնուհետև՝ միջոցների մեջ խտրություն չդնելով՝ ներկայացնում է իմ հոգվածից խմբագրական միջամտության պատճառով անկատար ձևակերպում ստացած մի պարբերություն և եզրակացնում. «Շարունակությունը շարադրված է նույն ոճով ու տրամաբանությամբ»⁴⁵, թեև ինչ-ինչ, բայց այդ պարբերության տրամաբանությունը պետք է որ պարզ լիներ նրան, շարահյու-

⁴⁰ Այվազյան 2023, 146:

⁴¹ Այվազյան 2023, 147:

⁴² Եղիազարյան 2022, 71:

⁴³ Այվազյան 2023, 147:

⁴⁴ Այվազյան 2023, 148:

⁴⁵ Այվազյան 2023, 148:

սական անկատարությունը չի ազդել դրա տրամաբանության վրա: Ա. Այվազյանն այդ պարբերությունը իզուր չի թիրախավորել, քանի որ այդտեղ ներկայացված են օսմանյան զորամասերի տեղաշարժերը և, մասնավորապես, այն, որ «Կարբիի դեպքերի նկարագրությունից հետո նշվում է այն մասին, թե Երևանի ուղղությամբ օսմանյան զորքի արշավանքը սկսվում է Եղվարդից, որը հուշում է, որ օսմանյան բանակի մի մասը այնտեղ պարսկական բանակը ջախջախելուց հետո գնացել էր Կարբիի ուղղությամբ, իսկ մյուս մասը՝ Եղվարդում զորամասեր թողնելով՝ դեպի Երևան»⁴⁶:

Չկարողանալով հերքել այդ միտքը՝ Ա. Այվազյանը դարձյալ դիմում է Աբրահամ Երևանցու տվյալներին լիակատար կերպով վստահելու մարտավարությանը, ըստ որոնց՝ այդ շրջանում գործում էր ընդամենը 1800 օսմանցի զինվոր: «Ներկայացնել այդ փոքրաթիվ գունդը որպես «օսմանյան բանակ» նշանակում է ոչ այլ ինչ, քան պատմական տեղեկությունների միտումնավոր աղճատում»⁴⁷, - գրում է նա:

Ճիշտ է, 1800 զինվորից բաղկացած զորախումբը բանակ անվանելը կարելի է չափազանցություն համարել, բայց արդյո՞ք Աբրահամ Երևանցին չի սխալվել, քանի որ այդ զորախումբը կարողացել էր գլխովին ջախջախել Երևանի խանի 12-հազարանոց զորքը: Ա. Այվազյանը փորձում է 1800 օսմանցի զինվորներին վերագրվող այդ անհավանական հաջողությունը բացատրել՝ խանի զորքը «զինված խառնամբոխ» որակելով⁴⁸: Իսկ իմ տեսակետը Ա. Այվազյանը փորձում է մերժել՝ օսմանյան զորախմբի փոքր թվաքանակը հաշվի առնելով: Ըստ նրա, երբ ես գրում եմ «օսմանյան բանակի մի մասը այնտեղ (Եղվարդում) պարսկական բանակը ջախջախելուց հետո գնացել էր Կարբիի ուղղությամբ, իսկ մյուս մասը՝ Եղվարդում զորամասեր թողնելով՝ դեպի Երևան»⁴⁹, ապա նկատի ունեմ այդ բանակի զինվորների հավասարաչափ բաժանումը, այս պարագայում՝ Երևանի խանի զորքի դեմ ճակատամարտից հետո մնացած 1200-1500 օսմանցի զինվորներին (պարզվում է՝ Ա. Այվազյանին հայտնի են օսմանյան զորախմբի կորուստները) բաժանելով 400-500-հոգանոց երեք խմբի⁵⁰, որը, իհարկե, այդպես չէ:

Ինձ վերագրված իր նմանատիպ հաշվարկներով էլ նա իմ «դրույթները» հոչակում է ինքնահնար:

Օսմանյան բանակի փոքրաթիվ լինելը պնդելու և հիմնավորելու Ա. Այվազյանի մղումն ունի իր նպատակը. քանի որ ես առաջարկել եմ Աբրահամ Երևանցու վերոհիշյալ տեղեկությունն օսմանյան բանակի զորաշարժերի վե-

⁴⁶ Եղիազարյան 2022, 71:

⁴⁷ Այվազյան 2023, 148:

⁴⁸ Այվազյան 2023, 146:

⁴⁹ Եղիազարյան 2022, 71:

⁵⁰ Այվազյան 2023, 149:

րաբերյալ դիտարկել զուգահեռության սկզբունքով, նրան պետք է, որ այդ բանակը լինի փոքրաթիվ, որ անհնար դիտարկվի միևնույն ժամանակ Կարբիի և Երևանի ուղղությամբ զորամասեր ուղարկելու նրա հնարավորությունը:

Նախ, «բանակ» բառից կառչել պետք չէ՝ փորձելով զորախմբի վերաբերյալ դրա կիրառումը համարել կոպիտ սխալ, քանի որ հայերենում այն, ի թիվս այլոց, ունի նաև «ընդհանրապես՝ զորք»⁵¹, «զորքի խումբ»⁵², «զորագունդ, զորախումբ, զորասին, զորաբաժին, գունդ, վաշտ, գումարտակ»⁵³ նշանակությունները, ուստի այն նշածս իմաստներով լիովին կիրառելի է: Ինչ վերաբերում է Ա. Այվազյանի հաշվարկներին, ապա արդյոք ճիշտ է առանց քննության հիմք ընդունել 1800 օսմանցի զինվորի մասին Աբրահամ Երևանցու տվյալը և դրա հիմքով օսմանյան այդ զորախումբը համարել «առաջամարտիկ զորագունդ»⁵⁴: Եվ արդյոք նման զորախումբն ի զորու կլինե՞ր իրականացնելու այն ամենը, ինչ նրան վերագրվում է, մասնավորապես Երևանի խանի 12-հազարանոց զորքի ջախջախումը: Անհավատալի՞ է, որ ծավալուն գործողությունների համար կուղարկվեր նման փոքրաթիվ զորախումբ:

Ա. Այվազյանը, տարված իմ տեսակետները մերժելու բուռն ցանկությամբ, նույնիսկ չի նկատում, թե ինչպես է հակասում ինքն իրեն. մասնավորապես իր «քննական գրախոսության» խնդրո առարկա հատվածում սկզբում ընդգծում է, որ «1724 թ. գարնան ամբողջ ընթացքում Արարատյան երկրում ո՛չ օսմանյան «բանակ» է եղել, ո՛չ էլ, բնականաբար, այն գլխավորող հրամանատար (այսինքն՝ սերասքեր)», իսկ նույն էջի վերջում գրում. «Իրականում օսմանյան բանակի հիմնական ուժերը, Աբրահամ Երևանցու նշած «մեծ փաշայի» (իմա՝ սերասքեր Արիֆի-Ահմեդ փաշայի) գլխավորությամբ, հասել էին Եղվարդ-Կարբի բնագծին Կարբիի պաշարման 40-րդ օրը՝ ինչպես և պարզել ենք՝ 1724 թ. մայիսի 25-ին»⁵⁵: Մի՞թե մայիսի 25-ը գարուն չէ և Եղվարդ-Կարբի բնագիծը Արարատյան երկիր չէ:

Ինչ վերաբերում է 1724 թ. գարնանը Արարատյան երկրում օսմանյան բանակ իբրև թե չլինելու Ա. Այվազյանի պնդմանը, ապա այս առումով կարևոր է աղբյուրային այն տեղեկությունը, որը բերել ենք մեր հոդվածում⁵⁶, և որն «աջբաթող» է արել նա: Հայտնի է, որ Կոստանդնուպոլսի 1724 թ. հունիսի 12-ի ռուս-թուրքական պայմանագրով նախատեսված միջպետական սահմանագիծն Այսրկովկասում օսմանյան տիրապետության ներքո էր թողնում, մասնավորապես Թիֆլիսը, Երևանը, Նախիջևանը, Գանձակը, Պարտավը և

⁵¹ Աղայան 1976, 167:

⁵² Աճառյան 1971, 405:

⁵³ Հայոց լեզուի նոր բառարան 1992, 287:

⁵⁴ Այվազյան 2023, 146:

⁵⁵ Այվազյան 2023, 150:

⁵⁶ Եղիազարյան 2022, 68:

Արցախը⁵⁷: Ընդ որում՝ օսմանյան կողմը ճանաչում էր ռուսական նվաճումները Այսրկովկասում և Կասպից ծովի հարավում, իսկ ռուսական կողմը՝ օսմանյան նվաճումները Այսրկովկասում: Նվաճումների այդ փոխադարձ ճանաչումն ակնհայտ է դառնում Կոստանդնուպոլսից ռուսական արքունիք ուղարկված 1724 թ. մայիսի 24-ի զեկուցագրից: Ներկայացնելով ռուս-թուրքական պայմանագրի նախագիծը՝ տեղեկագրի հեղինակը գրում է, որ պարսկական տերության հողերը նվաճելու համար սուլթանը «մեծաթիվ զորքեր» է ուղարկել երեք ուղղությամբ⁵⁸՝ արձանագրելով, որ, փաստորեն, օսմանյան զորքն արդեն ներխուժել էր պարսկական տերություն 1724 թ. մայիսի դրությամբ՝ նվաճելով «շատ վայրեր»⁵⁹: Պարզվում է նաև, որ ռուս-թուրքական պայմանագրի շուրջ համաձայնությունը վերջնական տեքստով արդեն առկա էր 1724 թ. մայիսին, և թուրքական բանակն անցել էր իրեն հասանելիք տարածքների գրավմանը: Պայմանագրի դրույթների շուրջ նախնական համաձայնությունը կայացվել էր դեռևս 1724 թ. մարտի 28-ի դրությամբ⁶⁰, ուստի պատահական չէ, որ հենց այդ ժամանակ օսմանյան բանակն Արաքս գետի ափից շարժվելով՝ սկսեց Արարատյան երկրի և Երևան քաղաքի գրավումը: Փաստորեն, նախքան պայմանագրի կնքումը կողմերը, ամենայն հավանականությամբ, փոխհամաձայնեցված ձգտում էին զբաղեցնել իրենց անցնող տարածքները: Ի դեպ, սա հանգուցային տեղեկություն է Երևանի ինքնապաշտպանության սկիզբը հստակեցնելու համար և, փաստորեն, հիմնավորում է Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական տվյալների արժանահավատությունը՝ մի կողմից, և մյուս կողմից՝ այն, որ Արարատյան երկրում 1724 թ. գարնանը օսմանյան բանակ իրականում կար:

Կարծում եմ՝ Ա. Այվազյանի մոտեցման պատճառը Աբրահամ Երևանցու՝ օսմանյան 1800 զինվորից բաղկացած զորախմբի մասին տեղեկությանը աներկբայորեն վստահելն է (եթե, իհարկե, նա այդ արել է զուտ հեղինակի տվյալ տեղեկությանը վստահելու պատճառով և ոչ թե իմ տեսակետը մերժելու նպատակով): Մինչդեռ հենց այստեղ էր անհրաժեշտ ցուցաբերել քննական մոտեցում և իրականացնել այլ աղբյուրների տեղեկությունների հետ համադրում:

Բայց դրա փոխարեն Ա. Այվազյանը դարձյալ փորձում է հիմնավորել վերոհիշյալ օսմանյան զորախմբի՝ սակավաթիվ լինելու պնդումը⁶¹:

⁵⁷ Պայմանագրի ամբողջական տեքստը տե՛ս Полное собрание законов Российской империи с 1649 года 1830, 503-508: Հմնտ. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века 1967, 177-181:

⁵⁸ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века 1967, 181.

⁵⁹ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века 1967, 181.

⁶⁰ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века 1967, 158-172.

⁶¹ Այվազյան 2023, 151:

Ձորագյուղի մարտիկները մասնակցել են Երևանի ինքնապաշտպանական առաջին կռիվներին, և նրանց անհետացման «առեղծվածը» «բացահայտված է» Աբրահամ Երևանցու կողմից

«Ձորագյուղի մարտիկների առեղծվածային անհայտացումը» ենթավերնագրի ներքո Ա. Այվազյանն ի սկզբանե գրում է, որ Ա. Եղիազարյանի «հողվածում կան նաև այլ կոպիտ սխալներ»⁶², փորձելով տպավորություն ստեղծել, թե մինչ այդ արդեն ներկայացրել է նման մի քանիսը: Թե ինչպես է նա այդ արել, արդեն ցույց տրվեց:

Այս անգամ նա խոսում է ըստ Աբրահամ Երևանցու՝ Երևանի ինքնապաշտպանության նպատակով քաղաքի թաղամասերից կատարված զորահավաքի ժամանակ Ձորագյուղից հավաքված երեք հազար զինվորների մասին, որոնք, իմ կարծիքով, զինվորագրվել էին այնտեղ ապաստանած՝ Երևանի շրջակա գյուղերի հայ գաղթականներից⁶³: Ա. Այվազյանը ճշտող հարց է տալիս՝ իսկ այդ դեպքում ո՞ր է ին անհետացել Ձորագյուղի բնակիչները, որից կարելի է բխեցնել, որ նա այդ մասին տեղյակ չէ: Նրա միտքն այն է, որ ես չեմ նկատել, որ իմ «հապճեպ եզրակացության տրամաբանությամբ, ձորագյուղիները Երևանի պաշտպանությանը չեն մասնակցել, ինչը կատարյալ անհեթեթություն է»⁶⁴:

Խի՛ստ է ասված, բայց ասված է այն, ինչ ասված է: Ուստի ճշտենք, թե ո՞վ է կատարյալ անհեթեթություններ գրում:

Անշուշտ, այդ ճշտող հարցը Ա. Այվազյանն իրեն պետք է տար, քանի որ պատասխանն առկա է Աբրահամ Երևանցու տեքստում, իսկ նա իրեն այդ տեքստի գիտակ է համարում և ամեն պատեհ ու անպատեհ առիթով վկայակոչում իր իսկ հետազոտությունները. ուրեմն ինչո՞ւ այս հարցի պատասխանը չունի: Այս առումով տեղին է կրկին անդրադառնալ Վ. Դիլոյանի վերոհիշյալ գրախոսությանը, որտեղ գիտնականը մասնավորաբար պարզել է, որ «Երբեմն Ա. Այվազյանը զարմանալի անիրազեկություն է դրսևորում խնդրո առարկա ժամանակաշրջանին բնորոշ երևույթներն ու վավերագրերում ընդունված սովորական բանաձևումները մեկնաբանելիս»⁶⁵:

Իհարկե, ձորագյուղիները մասնակցել են Երևանի պաշտպանությանը, բայց ոչ այնպես և այն ժամանակ, ինչպես մտածում է Ա. Այվազյանը: Բացատրեմ. ըստ Աբրահամ Երևանցու ներկայացրած «հստակ դիպաշարի» (Ա. Այվազյանի կիրառած բառակապակցությունն է)՝ օսմանյան զորքը ապրիլի սկզբին հասնում է Երևանի մատույցներ, որի պատճառով Երևանի շրջակա գյուղերի բնակիչները ապաստանում են Երևանում: Երևանի հայությունը պատրաստվում է ինքնապաշտպանության, որն արդյունքում 60 օր է

⁶² Այվազյան 2023, 154:

⁶³ Եղիազարյան 2022, 56-57, ծանոթ. 4:

⁶⁴ Այվազյան 2023, 154-155:

⁶⁵ Դիլոյան 2004, 303:

տևում: Քանի որ քաղաքը ոչ մի կերպ գրավել չէր լինում, օսմանյան բանակին անընդհատ օգնական ուժեր էին գալիս: Մի քանի օր անց օսմանյան զորամասերին հաջողվեց ներխուժել Ձորագյուղ: Ձորագյուղցիները՝ Հունդի բեկենց Յոհանի (Հովհաննես Հունդիբեկյան) և այլոց գլխավորությամբ կարողացան պաշտպանվել մինչև կեսօր: Այդ ժամանակ, ներխուժած օսմանյան զորքից խուսափելով, «**Ձորայգեղեցի Գրիգոր վարդապետն, ինչպի որ ժողովուրդ ունէր, բովան առավ մտավ Ձորայգեղայ Սուրբ Սարգիս վանքն: Էն օրն բռ [=2.000] քրիստոնայ սրով անցավ...**»⁶⁶:

Պա՛րզ է, թե ուր էին անհետացել ձորագյուղցիները. նրանց մի մասը (տղամարդիկ) «Ձորայգեղեցի Հունդի բեկենց Յոհանի» և այլոց գլխավորությամբ կատաղի մարտ էր տվել թշնամուն՝ կրելով ծանր կորուստներ, իսկ մյուս մասին (հավանաբար կանանց, ծերերին և երեխաներին) կոտորել էին, քանի որ «Ձորայգեղեցի Գրիգոր վարդապետի ժողովուրդը» հենց ձորագյուղցիներն էին: Գուցե ոչ բոլորին էին կոտորել, բայց կռվում անխուսափելիորեն տված մեծաթիվ զոհերի և շուրջ երկու հազար կոտորվածների իրողությունը բացահայտում է, թե ուր էին անհետացել ձորագյուղցիները⁶⁷:

Այնուհետև ինքնապաշտպանության հրամանատարները գիշերը հավաքվում և խորհուրդ են անում, որ «բազում հզորք շինեն, որ յառավուտուն թե օսմանցի գայ ի քաղաքի մէջն, հազիր լինեն, կռվեն»⁶⁸: Քանի որ հաջորդ առավոտյան թշնամին քաղաք չմտավ, Երևանում ապաստանեցին մոտակայքի գյուղերի՝ Փարաքարի, Գոգումբեթի, Կավակերտի, Առինջի, Ավանի, Գավանի, Ձագի, Նորագյուղի բնակիչները. «բովայրակ այս գեղերիս մարդն մտել ի քաղաքն. այս գեղերուս մարդն կամ քաղաքի մարդն կամ գեղերի մարդն միայորեցան, բովանդագ եղան ամենեքեան, որ պատվայկան բան այ, կան մարդիգն եղան թռ [=9.000] քրիստոնեայ, որ այս բանայկան այ, անբանն ոչ կարայ առնուլ ի ձեռն սուր»⁶⁹: Տեղեկությունից պարզ է, որ Ձորագյուղի կռվից և ձորագյուղցիների մի մասի կոտորածից հետո Երևանում ապաստանում են մի քանի այլ գյուղերի բնակիչներ ևս, և ահա հենց այդ ժամանակ է, որ տեղի է ունենում վերոհիշյալ զորահավաքը, և Ձորագյուղում ապաստանածներից ու երևանցիներից հավաքվում է ինը հազար զինվոր, որոնք էլ կռվում են մինչև հունիսի սկիզբ:

Ըստ որում, Աբրահամ Երևանցին, ասես կանխազգալով հետագայում ուսումնասիրողների շփոթվելու հնարավորությունը, ի սկզբանե «ճշտում» է, որ Երևանում ապաստանածները «գեղերուս/գեղերի մարդ» են, իսկ

⁶⁶ Աբրահամ Երևանցի 1977, 25-26:

⁶⁷ Ա. Այվազյանը ձորագյուղցիների թիվը հասցնում է 15 հազարի (Այվազյան 2022, 198-212), սակայն նրա հաշվարկները ներկայացրածից հետո արդեն վստահություն չեն ներշնչում:

⁶⁸ Աբրահամ Երևանցի 1977, 28:

⁶⁹ Աբրահամ Երևանցի 1977, 28:

բուն Երևանի թաղամասերի բնակիչները՝ «քաղաքի մարդ»: Եվ հավաքված զինվորների մեջ հիշատակում է «Ձորայգեղայ հզորքն, որ է գո [=3.000] պատվայկան գեղից մարդիք...»⁷⁰, որոնց մենք, հիմնվելով նաև պատմագրի «այս գեղերուս մարդն կամ քաղաքի մարդն կամ գեղերի մարդն միայրեցան»⁷¹ տեղեկության և դրանից առաջ ձորագյուղիների կոտորածի մասին հիշատակության վրա, նույնացնում ենք Երևանի շրջակա գյուղերից Երևանում (փաստորեն, Ձորագյուղի այն հատվածում, որը օսմանյան զորքը չէր գրավել, քանի որ աշխարհագրորդ հավաքագրելու ընթացքում այստեղ են գալիս նաև բոշաների 234 զինվորները) ապաստանածներից հավաքված զորքին: Ա. Այվազյանը, հակառակը, գրում է, որ «պատվայկան գեղից մարդիք» արտահայտությունը վերաբերում է ձորագյուղիներին, քանի որ Ձորագյուղը «գեղ» կամ «գյուղ» էր կոչվում⁷², թեև Աբրահամ Երևանցին ինքը Ձորագյուղը միայն Ձորագյուղ է կոչում և երբեք՝ գյուղ կամ գեղ: Ճիշտ է, Աբրահամ Երևանցու «Ձորայգեղայ հզորքն, որ է գո [=3.000] պատվայկան գեղից մարդիք» արտահայտությունը հուշում է, որ այդ զորքը հավաքագրվել է Ձորագյուղում, բայց եթե կազմված լիներ ձորագյուղիներից, ապա բավարար կլիներ միայն «Ձորայգեղայ հզորքն, որ է գո [=3.000] պատվայկան մարդիք» արտահայտությունը, ինչպես որ արել է Երևանի մյուս թաղամասերի զորախմբերը նկարագրելիս. «Հին Երեանայ թաղի հզորքն, ...պատվայկան մարդիգ» և այլն⁷³: Իսկ պատմագիրը հարկ է համարել նշել, որ նրանք «գեղից մարդիք» են, ինչպես որ դրանից քիչ առաջ էր տարբերակել «գեղերուս/գեղերի մարդ»-ը «քաղաքի մարդ»-ից: Եվ դա Աբրահամ Երևանցու կողմից Ձորագյուղի՝ գյուղ և նրա բնակիչների՝ գյուղացիներ հանդիսանալու արձանագրումը չէ, ինչպես փորձում է պնդել Ա. Այվազյանը, այլ հատուկ նշում նրանց՝ հենց «գեղից մարդիք» կամ «գեղերուս/գեղերի մարդ» լինելու մասին, այլապես այլ թաղամասերից հավաքված զինվորների մասին խոսելիս նույն տրամաբանությամբ «պատվայկան մարդիգ»-ի փոխարեն պետք է, որ ասեր՝ «պատվայկան քաղաքի[ց] մարդիգ»: Բայց չի ասում, քանի որ նրանք հենց այդ թաղերի բնակիչներն էին՝ ի տարբերություն «Ձորայգեղայ հզորքի», որ Ձորագյուղի բնակիչները չէին: Քանի որ Աբրահամ Երևանցին սկզբում գրել էր, որ Երևանում ապաստանած գյուղացիները և քաղաքի բնակիչները միավորվել էին, այժմ էլ հարկ է համարել նշել, թե որտեղ զորքը գյուղացիներից էր հավաքվել, իսկ որտեղ՝ քաղաքացիներից:

Այսքանից հետո, երբ ակնհայտ է, որ Աբրահամ Երևանցին հստակորեն ներկայացնում է Երևանի ինքնապաշտպանության առաջին օրերի՝ նախքան

⁷⁰ Աբրահամ Երևանցի 1977, 28:

⁷¹ Աբրահամ Երևանցի 1977, 28:

⁷² Այվազյան 2023, 155:

⁷³ Աբրահամ Երևանցի 1977, 28:

Երևանի հայերի շրջանում կատարված զորահավաքը տեղի ունեցած դեպքերը՝ ներկայացնելով օսմանյան զորքի առաջին գրոհների ուղղությունները և լույս սփռելով ձորագյուղիների իբրև թե առեղծվածային անհետացման վրա, մնում է զարմանք հայտնել, որ Երևանի ինքնապաշտպանության ժամանակագրությունը և հանգամանքները «որոշել» հավակնող հեղինակը անտեղյակ է ձորագյուղիների մասնակցությանը քաղաքի ինքնապաշտպանությանը և նրանց պատուհասած դժբախտությանը: Դրա պատճառով էլ նրա գլխում ծնվել է «ո՞ր էին անհայտացել ...ձորագյուղի բնակիչները» հարցը⁷⁴ և դրանից բխող իմաստագուրկ եզրահանգումը:

Երևանի կառուցվածքի մասին Ա. Այվազյանի կարծիքները սխալ են

Իր կարծիքով՝ ամենաճանր հարվածը Ա. Այվազյանը «պահել» է վերջում՝ այդ ամենը ներկայացնելով «Եգրոյթների թյուրըմբռնում և շփոթ («Մեծ արվարձանը» ...«փոքրիկ արվարձանն է»)» վերնագրի ներքո:

Նա սկզբում մի ուսուցողական էքսկուրս է կատարում՝ բացատրելով միջնադարյան և ուշմիջնադարյան քաղաքների կառուցվածքը և կառուցվածքային մասերի տարածված անվանումները, ինչպես, օրինակ, հայտնի մի բան՝ արվարձանի «վարոշ» կոչվելը⁷⁵, որից հետո ցավ է ապրում, որ «Ա. Եղիազարյանն այս աղբյուրագիտական հարցերի վերաբերյալ առկա մեթոդաբանությունն ու եզրաբանությունը չի կիրառել, ինչը հանգեցրել է լուրջ սխալների ու շփոթությունների»⁷⁶:

Հենց այսպես, ո՛չ ավելի, ո՛չ պակաս:

Այժմ էլ ցավ արտահայտելու իմ հերթն է: Յավոք, Ա. Այվազյանն իր ասածը հիմնավորելու համար իմ կարծիքը ներկայացնում է համատեքստից կտրված, ուստի ստացվում է, որ ես գրել եմ, որ չպետք է վարոշը (իմա՝ արվարձան) շփոթել քաղաքի հետ: Բայց չի գրում այն մասին, որ ես այդտեղ գրել եմ Երևանի բերդի պարիսպների հարևանությամբ ձևավորված մի նոր վարոշ-արվարձանի մասին՝ հաշվի առնելով այն, որ Երևանի հայկական թաղամասերը միասնաբար նաև քաղաք են կոչվել⁷⁷: Ես նշել եմ, որ քանի որ Երևանի հայկական թաղամասերը, ըստ Աբրահամ Երևանցու՝ գրավվել էին դեռևս հունիսի առաջին կեսի դրությամբ, իսկ Չելեբի-Չադեն ներկայացնում է Երևանի վարոշի գրավման պատմությունը որպես հունիսի վերջին տեղի ունեցած դեպք, ապա պետք է հասկանալ, որ Երևանի բերդին կից այդ ժամանակ առանձին արվարձան կար ձևավորված, որը ցույց են տալիս օսմանցի հեղինակներ Չելեբի-Չադեի և Էվլիյա Չելեբիի տեղեկությունները:

⁷⁴ Այվազյան 2023, 154:

⁷⁵ Այվազյան 2023, 158-159:

⁷⁶ Այվազյան 2023, 159:

⁷⁷ Tournefort 1741, 178-182, The Travels of sir John Chardin into Persia and East Indies 1686, 246.

Չելեբի-Ջադեն գրում է, որ Երևանի բերդի պաշարումը կապված էր վարոշի գրավման հետ, այսինքն՝ բերդը պաշարելուց առաջ անհրաժեշտ էր գրավել վարոշը, որը և տեղի ունեցավ հունիսի վերջին: Օսմանյան զորքի մի մասն անցավ կամրջով, իսկ մյուս մասը՝ լողալով. «Երկու ժամվա ընթացքում 10 հազարի չափ կըզլբաշների սրո ճարակ դարձրին և ամբողջ վարոշը նրանց կեղտոտ մարմիններից ազատեցին և մաքրեցին: Բացի այդ, ժողովրդից 10 հազարից ավելի ընտանիք և երեխաների գերի վերցրին...: ...վարոշի պարիսպների մոտ գտնվող և նրանց կից տները ամբողջովին հողին հավասարվեցին և շուրջանակի պարիսպների շրջակայքը ազատ հրապարակի վերածվեց: Այս կերպով հաղթական բանակը կարողացավ վարոշը գրավել»⁷⁸:

Արդյոք Չելեբի-Ջադեի այս նկարագրությունը, որը Ա. Այվազյանը վերագրում է հայկական թաղամասերի գրավմանը, որևէ նմանություն կամ առնչություն ունի՞ Աբրահամ Երևանցու նկարագրածի հետ: Իհարկե՝ ոչ: Այդ վարոշը գտնվում էր բերդի պարիսպներին կից, օսմանյան բանակը այն գրոհել է՝ անցնելով կամրջով կամ լողալով, այնտեղ կոտորվել է 10 հազար իրանցի⁷⁹, վարոշի՝ բերդին կից տները քանդվել են, այնտեղ ազատ տարածք է ձևավորվել, որից հետո պաշարվել է բերդը: Իսկ Աբրահամ Երևանցուց հայկական թաղամասերի գրավման մասին բոլորովին այլ բան է հայտնի: Իրականում, քանի որ հայկական թաղամասերը գրավվել էին մինչ այդ, ուրեմն դա ուրիշ արվարձան էր, որն ամրոցին կից էր և հավանաբար իրանցիներով բնակեցված, քանի որ այնտեղ հենց իրանցիներ էին կոտորվել: Ի դեպ, Երևանի հայկական հատվածի ինքնապաշտպանության ժամանակ Աբրահամ Երևանցու կողմից իրանցիների, այն էլ՝ 10 հազարի, սպանության դեպքեր հիշատակված չեն:

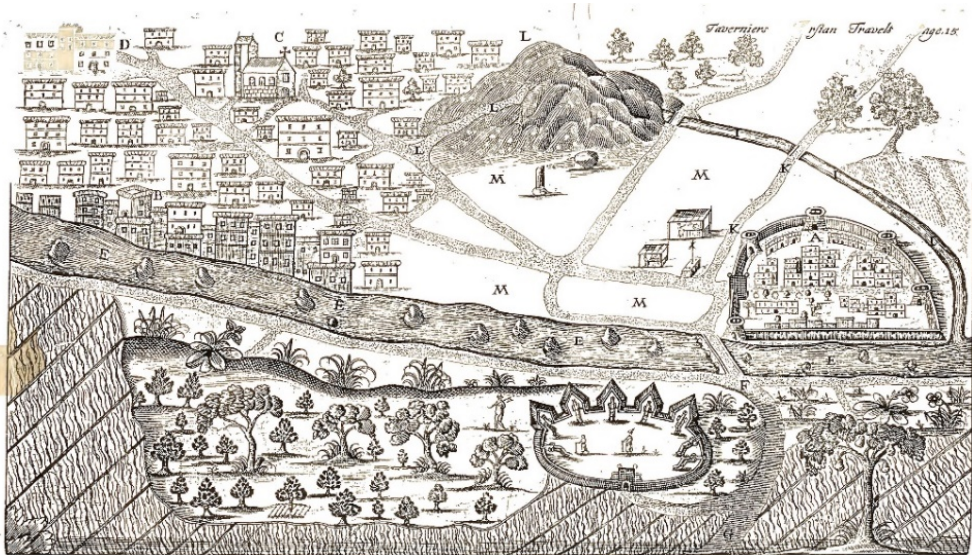
Մյուս կողմից, Ժ. Շարդենի տեղեկություններից հայտնի է, որ հայերով բնակեցված քաղաքը գտնվում էր բերդից թնդանոթային կրակոցի հեռավորության վրա⁸⁰, իսկ Չելեբի-Ջադեի նշած վարոշը բերդի պարսպին կից էր: Ճիշտ է՝ Ժ. Շարդենի տեղեկությունները վերաբերում են 1670-ական թթ. սկզբներին, որից հետո՝ 1679 թ., տեղի է ունեցել Երևանի երկրաշարժը, սակայն քաղաքի հատակագծում երկրաշարժից հետո առանձնապես զգալի փոփոխություններ տեղի չեն ունեցել: Այդ իրողությունն արձանագրված է նաև Ժ. Շարդենի և Ժ.-Բ. Տավերնիեի տեղեկություններով կազմված՝ Երևանի գծապատկերներում⁸¹:

⁷⁸ «Թուրքական աղբյուրները» 1961, 143:

⁷⁹ «Կըզլբաշներ» թուրքերը անվանում էին պարսիկներին: Волкова 1980, 209:

⁸⁰ The Travels of John Chardin into Persia and East Indies 1686, 246.

⁸¹ The Travels of John Chardin into Persia and East Indies 1686, 226-226, The Six Voyages of John Baptista Tavernier 1678, 14-15, Atlas des voyages de Tavernier 1810, pl. V.

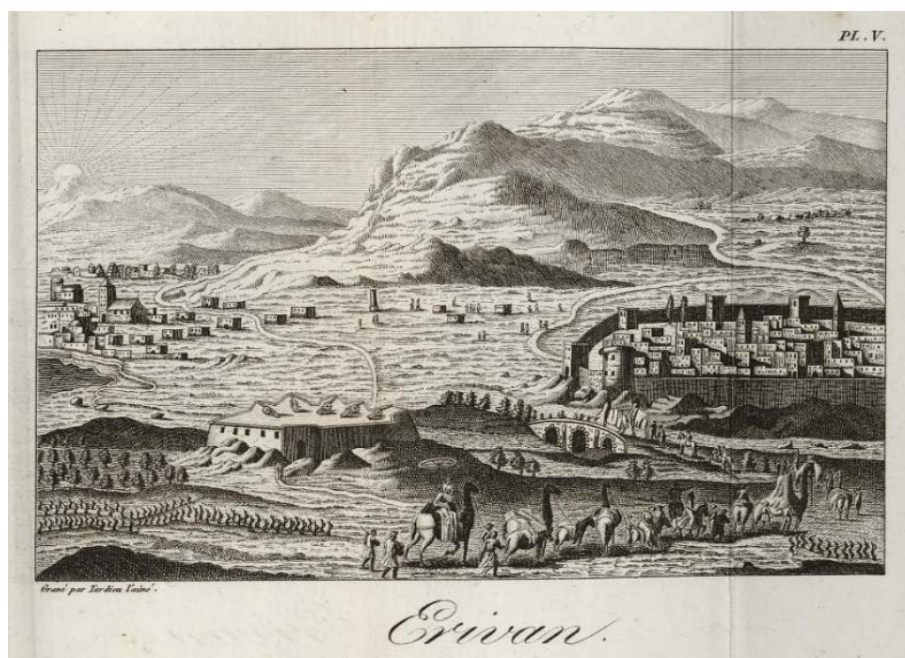
The Platform of Erivan and the Suburbs.

- A. The Town and Fort.
- B. The Suburbs, inhabited by the Armenian Clergians.
- C. The Church.
- D. The Convent.
- E. The River of Singul-cis.
- F. The Stone Bridge.
- G. The Highway for the Caravans.
- H. The Fort which Shu-Seh built to batter the City.
- I. The River that falls from the Mountain.
- K. The Highway to Tauris.
- L. The Way to Tiflis the chief City of Georgia, and the Way to the Mountains where the Khan of Erivan goes twice a Summer to drink.
- M. The Market-places for Sale of Goods.

Նկ. 1. Ժ.-Բ. Տավերնիեի աշխատության 1678 թ. հրատարակությունից

Նկ. 2. Ժ. Շարդենի աշխատության 1686 թ. հրատարակությունից

Նկ. 3. Ժ.-Բ. Տավերնիեի գծապատկերների ատլասից (1810)

Ընդհանուր առմամբ, սա էր իմ կարծիքը Երևանի բերդին կից ոչ հայաբնակ վարոշի մասին, որը չպետք է շփոթել հայկական թաղամասերի հետ, որին Ա. Այվազյանը, տեսանք, թե ինչպես է արձագանքում: Հավանաբար, իմ կարծիքը նրան անհասկանալի է եղել:

Հենց չհասկանալն է պատճառը, որ Ա. Այվազյանը գրում է նաև, թե իբրեւ «հայտնագործել եմ», որ մեծ վարոշը, այսինքն՝ «Հին քաղաքը» կամ, ըստ նրա՝ «Հին Երևանը» բնակեցված է եղել մուսուլմաններով⁸²: Եթե ես այդպիսի բան գրեի, ապա դա կլիներ ոչ թե «հայտնագործություն», այլ հրեշավոր սխալ: Եվ ինչպես կարող էի ես նման բան գրել, եթե ասում եմ, որ Երևան քաղաքում բնակվել է 30 հազար հայ⁸³: Ես դա ասել եմ Չելեբի-Չադեի նկարագրած վարոշի մասին, իսկ այն որևէ կապ չունի հայկական թաղամասերի հետ. այն բերդի պարսպին և Երևանի բերդ տանող կամրջին կից էր (ինչպես կտեսնենք, Էվլիյա Չելեբին ևս այստեղ առանձին վարոշ է ներկայացնում), իսկ հայկական թաղամասերը բերդին և կամրջին հարակից չէին: Հենց այդ վարոշն էր, իմ կարծիքով, բնակեցված մուսուլմաններով և ոչ թե Հին Երևանը, ինչպես փորձում է ներկայացնել Ա. Այվազյանը: Նրան հավանաբար

⁸² Այվազյան 2023, 164:

⁸³ Եդիագարյան 2022, 66:

շփոթեցրել է այն, որ ես էվլիյա Չելեբիի ներկայացրած վարոշը չեմ նույնացնում հայկական թաղամասերի հետ, հիմնվելով հեղինակի՝ «Յայլայի դարպասից դուրս գտնվող արվարձանը կոչվում է հին քաղաք (էսքի շեհիր)։ Կամուրջի գլխին խանի այգին է և արվարձան՝ մզկիթով և բաղնիքով»⁸⁴ տեղեկության վրա, որը ցույց է տալիս այլ արվարձանի գոյությունը։ Գուցե ասվածը հավելյալ հիմնավորումների կարիք ունի, որոնք կներկայացնեն ստորև, բայց իմ խոսքը որևէ կերպ չի նշանակում, թե Հին Երևանը բնակեցված է եղել մուսուլմաններով։ Դա էլ Ա. Այվազյանի՝ հայտնագործությունն է՝ կատարված իմ ներկայացրածի ոչ ճիշտ համադրմամբ։ Իսկ թե ինչու՞ է նա այդ արել, թող դարձյալ ընթերցողը որոշի ինքնուրույն՝ հաշվի առնելով նրա «քննական գրախոսության» վերաբերյալ վերևում նշված բացահայտումները։

Ինչ վերաբերում է սկզբնաղբյուրների հետ աշխատելու իր՝ Ա. Այվազյանի «մեթոդին», ապա ներկայացնենք մի հույժ հետաքրքրական դրվագ։ Քանի որ նա փորձել է Երևանի 1724 թ. ինքնապաշտպանությունը և դրա ժամանակագրությունը «որոշել» Աբրահամ Երևանցու և օտար աղբյուրների տեղեկությունների սխալ համադրումով, ստիպված է եղել որոշակի անհարկի «շտկումներ մտցնել» Երևանի խնդրո առարկա շրջանի հատակագծում, ինչպես նաև կատարել անհիմն նույնացումներ։ Ներկայացնելով Էվլիյա Չելեբիի կողմից Երևանի 1640-ականների նկարագրությունը (**«Բերդը գտնվում է Չանգի գետի եզերքին, ձգված է հարավից դեպի հյուսիս և շատ նեղ է։ ...Ունի երեք հաստատուն երկաթե դարպաս։ Թավրիզի դարպասը բացվում է դեպի հարավ, Մեյդանի դուռը՝ դեպի հյուսիս։ Վերջինս կոչվում է նաև Յայլայի դարպաս...։ Մի դուռն էլ աջեմների Դերվազի-փեյ կոչված կամրջի դարպասն է։ ...Քաղաքում կան մոտ 2060 հողածածկ տներ։ Ամենալավ շինությունը խանի դղյակն է...։ Յայլայի դռնից դուրս գտնվող մեծ վարոշը կոչվում է Էսքի շեհիր (հին քաղաք – Ա.Ե.)։ Այս վարոշում կա խան, ջամի, շուկա, բազար։ Խանի այգին գտնվում է կամրջի ծայրին։ Այստեղ էլ ջամի, խան, բաղնիք և շուկաներ կան, կարծես քաղաք լինի»⁸⁵)՝ նա գրում է, որ հեղինակը, խոսելով «հին քաղաքի» կամ «մեծ վարոշի» մասին, «զարմանքով շեշտում» է, որ այն «մի իսկական քաղաք է»⁸⁶։ Ստացվում է, որ հեղինակը գրել է, թե **քաղաքը մի իսկական քաղաք է** և այն էլ՝ զարմանքով։ Ի՞նչ անմտություն։ Այսինքն՝ ներկայացնելով մի արվարձան, որը նա «հին քաղաք» է կոչում, ինչո՞ւ պետք է հավելեր, որ այն իսկական քաղաք է, չէ՞ որ այն արդեն քաղաք է կոչել։ Մի՞թե կարելի է ասել՝ «քաղաքը մի իսկական քաղաք է» և զարմանալ։ Հենց աղբյուրի տեղեկության նման ընկալմամբ էլ նա**

⁸⁴ Եղիազարյան 2022, 66։ Հղումը բերված է Էվլիյա Չելեբիի տեքստի անգլերեն թարգմանությունից։ Evliya Efendi 1850, 153։

⁸⁵ Էվլիյա Չելեբի 1967, 84-85։

⁸⁶ Այվազյան 2023, 160։

ոչ միայն Էվլիյա Չելեբիին է վերագրում «հին քաղաքը ...մի իսկական քաղաք է» տարօրինակ ու անմիտ տեղեկությունը, այլև փորձում հերքել իմ նշածը քաղաքի պարսպի հարևանությամբ ձևավորված և օսմանյան բանակի կողմից ոչնչացված վարոշի մասին:

Փաստորեն, նա տեսնում է, որ Էվլիյա Չելեբին հին քաղաքի մասին սկզբում գրում է, որ այնտեղ կան խան, ջամի, շուկա, իսկ հետո շարունակում, թե «կամրջի ծայրին» գտնվող խանի այգու մոտ ևս կան խան, ջամի, շուկաներ, և, ըստ որում՝ հենց այդ վերջինն է, որ «կարծես քաղաք լինի»: **Սակայն նշվածը Ա. Այվազյանն առանց երկմտելու վերագրում է հին քաղաքին կամ Հին Երևանին: Որտեղ է խանի այգին և որտեղ՝ Հին Երևանը. դրանք պատահականորեն շփոթելու հավանականությունն իրականում աննշան է:** Այսպիսով՝ պարզ է, թե ինչպես է ծնվել «հին քաղաքը ...մի իսկական քաղաք է» անմիտ արտահայտությունը Ա. Այվազյանի տեքստում:

Վերջում անհրաժեշտաբար դեռ մանրակրկիտ կքննարկեմ Էվլիյա Չելեբիի տեղեկության վերջին հատվածը, որով վերջնականապես կհամոզվենք, որ հայկական Հին Երևանը կամ մեծ վարոշը և իսկական քաղաքի նմանվող վարոշը տարբեր բաներ էին:

Ա. Այվազյանի «քննական գրախոսության» այս հատվածում կան նաև հիշատակելու արժանի այլ անհիմն դիտարկումներ: Մասնավորապես, նա գրում է, որ Երևանի բերդից դուրս գտնվող բոլոր թաղամասերն էլ արվարձան (վարոշ) էին, և բոլորն էլ՝ Երևանի մաս⁸⁷, կարծես թե հանդիպել է պնդման, որ Երևանի հայկական թաղամասերից որոշները Երևանի մաս չէին: Այնուհետև նա հավելում է, որ Էվլիյա Չելեբին «քաղաք» ասելով «հատկանշում էր ինչպես բերդը, այնպես էլ նրան կից որոշ արվարձանները, ներառյալ, ըստ ամենայնի՝ Ձորագյուղն ու Կոնդը»⁸⁸: Այն, որ քաղաք ասելով Էվլիյա Չելեբին նկատի ուներ բերդը, ակնհայտ է այն իրողությունից, որ նա այնտեղ է հիշատակում խանի դղյակը («Քաղաքում կան մոտ 2060 հողածածկ տներ: Ամենալավ շինությունը խանի դղյակն է...»⁸⁹), սակայն տարօրինակ է, որ նա կարող էր քաղաք համարել բերդը՝ Երևանի հայկական թաղամասերից երկուսի (շուտով «կպարզվի», որ երեքի) հետ միասին:

Ա. Այվազյանի այս տեսակետը մի շարք սխալ շերտեր ունի ինչպես հայկական թաղամասերի՝ իբրև թե բերդին կից լինելու պնդման, այնպես էլ Երևանի կառուցվածքի պատկերացման առումով: Նախ, փաստորեն, ստացվում է, որ, ըստ Ա. Այվազյանի՝ Կոնդը բերդին կից էր: «Կից» բառի իմաստը հստակ է՝ «Կողքին՝ մոտիկ գտնվող», «մոտ, մոտիկ, մերձավոր», «կցված, հետը

⁸⁷ Այվազյան 2023, 160:

⁸⁸ Այվազյան 2023, 160:

⁸⁹ Էվլիյա Չելեբի 1967, 85:

եղող»⁹⁰: Ձորագյուղը դեռ ոչինչ, բերդից այնքան էլ հեռու չէր, թեև դարձյալ կից չէր: Բայց Կոնդը...: Ա. Այվազյանը, որ իր հոդվածում Հին Երևան թաղամասի՝ բերդի պարիսպներին հասնելու հարցում հղում է Երվանդ Շահագիզի «Հին Յերեվան» գիրքը, գոնե նայեր այդ գրքի 228-229 էջերի ներդիրում տեղադրված Երևանի հատակագիծ-քարտեզը (ըստ Ղ. Ալիշանի), որտեղ երևում է, որ Ձորագյուղը մինչև բերդ չէր հասնում, իսկ Կոնդը գտնվում էր ավելի հեռու և նույնիսկ վառ երևակայության դեպքում բերդին կից համարվել չէր կարող⁹¹:

Ի դեպ, այն, որ հայկական թաղամասերը բերդին կից չէին, այլ նրանից զգալիորեն հեռու, ներկայացնում է Ժ. Շարդենը, որ, ինչպես տեսանք, գրում է, թե քաղաքը գտնվում էր բերդից թնդանոթային կրակոցի հեռավորության վրա: Այդ իրողությունն է արտահայտված նաև նույն Ժ. Շարդենի և Ժ.-Բ. Տավերնիեի՝ Երևանի գծապատկերներում (տե՛ս հավելվածը), որտեղ երևում է նաև, որ հայկական թաղամասերը բերդին կից չէին: Մինչդեռ հայտնի է պարսպին կից մուսուլմանների տների գոյության մասին նախկինում՝ մինչ վերոհիշյալ հեղինակների այցելությունը: Օրինակ՝ 1603 թ. դրությամբ, բերդի պարսպին կից՝ արտաքուստ, մուսուլմանների տներ կային: Ըստ օսմանցի պատմագիր Նայիմայի, ստանալով Իրանի Շահ Աբաս Ա-ի (1587-1629) զորքի առաջխաղացման լուրը, Երևանի օսմանյան կառավարիչները հասկանում են, որ Նախիջևանից նահանջող իրենց զինվորներին Երևանի բերդում տեղավորել չեն կարող և որոշում են դրա հարավային կողմից պարսպին կից մուսուլմանների տների հատվածում նոր պարիսպ կառուցել: Արդյունքում, նրանք բերդի հարավային, արևելյան և արևմտյան կողմերում նոր ու բարձր պարիսպներ են կառուցել⁹²: Պարզ է, որ բերդի պարիսպներին կից մուսուլմանների համար ավելի հեշտ էր հաստատվել, իսկ հայերը բերդից հեռու էին մնում:

Ի՞նչ է ստացվում. հայկական թաղամասերը բերդին կից չէին, բացի դա էլ՝ որևէ տրամաբանություն ու հիմք չկար բերդը արվարձան հանդիսացող թաղամասերից երկուսի հետ առանձնաբար քաղաք ընկալելու մեջ, քանի որ դրանք առանձին ամբողջություն չէին: Բայց քանի որ Ա. Այվազյանը սխալմամբ կարծում է, որ «հին քաղաք» կամ «մեծ արվարձան» ասելով՝ Էվլիյա Չելեբին նկատի է ունեցել միմիայն Երևանի Հին Երևան թաղամասը, որն ամենամեծն էր բոլոր թաղամասերի մեջ⁹³, ուստի կամայականորեն մնացած թաղամասերն էլ «միավորել» է բերդի հետ «քաղաքի» շրջանակներում: Ինչ վերաբերում է Երևանի Ջուհայրենց թաղին, ապա պարզվում է, որ Ա. Այվազյանն այն ևս համարում է իր պատկերացրած «քաղաքի» մաս՝ գրելով, որ «1640-ական թվա-

⁹⁰ Աղայան 1976, 736:

⁹¹ Շահագիզ 1931, 228-229 (ներդիր):

⁹² Թուրքական աղբյուրները 1961, 71:

⁹³ Այվազյան 2023, 162-163:

կաններին Երևանում Չելեբիի նշած «2060 հողաձածկ տներում» (իրականում Էվլիյա Չելեբին այս դեպքում խոսում է ոչ թե Երևանի մասին ընդհանրապես, այլ «քաղաքի», որը նույնանում է բերդին), այսինքն՝ Ձորագյուղ, Կոնդ և Ջուհաբենց թաղերում ապրել է 20-25 հազար մարդ»⁹⁴: Այդ դեպքում ո՞ր մնաց Երևանի բերդը, չէ՞ որ Ա. Այվազյանի կարծիքով նշված թաղերի հետ այն «քաղաք» էր համարվում, թե՛ այնտեղ մարդիկ չէին ապրում:

Երևանի գծապատկերներին նայողը միայն զարմանալ կարող է Ա. Այվազյանի եզրահանգումից, որը, ի դեպ, նաև որևէ կերպ չի բխում հղված աղբյուրի տրամաբանությունից: Այդքանից հետո էլ Ա. Այվազյանն ի՞նչ է մեղադրում անտեղյակության և սխալների մեջ⁹⁵:

Ա. Այվազյանի կողմից «հին քաղաքի» նույնացումը Հին Երևան թաղամասին կարող է գայթակղիչ լինել, բայց պետք է հիշել, որ որևէ ականատես հեղինակ հայկական թաղամասերն առանձին-առանձին չի հիշատակում, առավել ևս՝ դրանցից երեքը, բերդի հետ, որպես «քաղաք», իսկ Հին Երևան թաղամասը՝ որպես «հին քաղաք», քանի որ դա չէր բխում Երևանի կառուցվածքից: Երևանը բաղկացած չէր բերդը, Ձորագյուղը, Կոնդն ու Ջուհայրենց թաղը իբրև թե ընդգրկող «քաղաքից» և Հին Երևան թաղամասից, այլ բերդից և նշված թաղամասերն ընդգրկող հատվածից, ինչպես հիշատակված է տարբեր հեղինակների կողմից: Բացի այդ, Երևանի նշված գծապատկերներից երևում է, որ այդ թաղամասերի միջև ընդգծված սահմանագծեր չկային: Եվ իրականում մի բան ակնհայտ է. Էվլիյա Չելեբին քաղաք է կոչում բերդը, իսկ հին քաղաք կամ մեծ արվարձան՝ քաղաքի հայկական թաղամասերը՝ միասին վերցրած: Այդպես է արել նաև ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժ.-Բ. Տավերնիեն, որ 1630-ական թթ. և այնուհետև եղել է Երևանում և ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդել բերդի ու արվարձանի մասին: Ըստ նրա՝ բերդում ապրում էր խանն իր սպաներով ու զինվորներով, իսկ «Երևանի թաղը (quartier), որը [բերդի] հյուսիս-արևմուտքում մի արվարձան (fauxbourg) է, ուր քսան անգամ ավելի ժողովուրդ կա, քան քաղաքում»⁹⁶ (իմա՝ բերդում-Ա.Ե.): Սա բոլոր վաճառականների և արհեստավորների, ինչպես նաև բոլոր հայերի ապրելատեղին է», որոնք այնտեղ չորս եկեղեցի և մեկ վանք ունեին⁹⁷: Երևանի գծապատկերում էլ կրկին շեշտված է՝ «արվարձանը՝ բնակեցված քրիստոնյա հայերով»⁹⁸: Ինչպես տեսանք, Ժ. Շարդենը հայտնում է, որ հայերով բնակեցված քաղաքը գտնվում էր բերդից թնդանոթային կրակոցի հե-

⁹⁴ Այվազյան 2023, 161, ծանոթ. 96:

⁹⁵ Այվազյան 2023, 161:

⁹⁶ Թարգմանությունը Մ. Կարապետյանի: Կարապետյան 1986, 100:

⁹⁷ Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier 1679, 38, The Six Voyages of John Baptista Tavernier 1678, 13-14.

⁹⁸ Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier 1679, 40-41, The Six Voyages of John Baptista Tavernier 1678, 15.

ռավորության վրա: 1700 թ. Երևան այցելած գերմանացի ճանապարհորդ Ֆ.Կ. Շիլլինգերը պատմում է, որ բերդում ապրում էին միայն պարսիկներ, իսկ արվարձանում՝ նրանցից 10 անգամ ավելի շատ հայեր⁹⁹: Մեկ տարի անց Երևան այցելած Ժ.Պ. Տուրնեֆորը հայկական թաղամասերը կա՛մ ընդհանուր Երևան և կա՛մ «քաղաք» ձևով է հիշում¹⁰⁰:

Այդպե՛ս էր պատկերանում Երևանը օտարերկրացիներին, քանի որ հենց այդպիսին էր նրա կառուցվածքը, ուստի **Էվլիյա Չելեբիի հիշատակության՝ Ա. Այվազյանի մեկնաբանությունը, մեղմ ասած, չափազանց կասկածելի է, իսկ եթե առավել որոշակի՝ միանգամայն անհիմն**:

Վերջապես, անդրադառնանք Էվլիյա Չելեբիի տեղեկությանը Երևանի արվարձանի վերաբերյալ, որն ի ցույց է դնում Ա. Այվազյանի սխալ ընկալումը Երևանի կառուցվածքի մասին: Հեղինակը մասնավորապես գրում է, որ «Այս վարոշում (մեծ վարոշ կամ հին քաղաք-Ա.Ե.) կա խան, ջամի, շուկա, բազար: Խանի այգին գտնվում է կամրջի ծայրին: Այստեղ էլ ջամի, խան, բաղնիք և շուկաներ կան, կարծես քաղաք լինի»¹⁰¹: Հեղինակի երկի անգլերեն թարգմանության մեջ նույնն է՝ «Յայլայի դարպասից դուրս գտնվող արվարձանը կոչվում է հին քաղաք. կամրջի գլխին խանի այգին է և արվարձան՝ մզկիթով և բաղնիքով» («The suburb outside of Yaila Kapûssî is called the old town; at the head of the bridge is the Khan's garden, and a suburb with mosque and bath»¹⁰²): Ի դեպ, ռուսերեն թարգմանությունը, որ օգտագործել է Ա. Այվազյանը, քիչ թերի է և հետևյալ տեսքն ունի. «Большое предместье, расположенное перед воротами Яйлы, называют также Старым городом. В этом предместье есть караван-сарай, соборная мечеть, рынок и базар. У моста разбит ханский виноградник. Здесь есть также много соборных мечетей, ханов, бань, рынков - это настоящий город»¹⁰³: Որոշակիորեն տարբերվում է հիշատակության արդի թուրքերեն տարբերակը, որը թարգմանվում է հետևյալ կերպ. «Իսկ Յայլայի դարպասից [դուրս գտնվում է] գավառական մեծ վարոշը, որը նրանք կոչում են Էսքի շեհիր: Խանով (իջևանատուն), ջամիով (մզկիթ) ու բազարով (շուկա) վարոշ է: Իսկ կամրջի գլխին խանի այգին է..., [այնտեղ կա] ջամի, խան և շեհիր (քաղաք)՝ համամով (բաղնիք) ու բազարով: Կարճ ասած, սա ...մի մեծ քաղաք է»¹⁰⁴: Մի՞թե ակնհայտ չէ, որ խոսքը ուղղակի հիշատակված երկու տարբեր արվարձանների մասին է, քանի որ խանի այգին, որի մերձակայքում գտնվում էր մյուս արվարձանը [այն թուրքերեն տեքստում պարզապես շեհիր (քաղաք) ձևով է հիշատակված], տարածվում էր

⁹⁹ Schillinger 1707, 118.

¹⁰⁰ Tournefort 1741, 178-182.

¹⁰¹ Էվլիյա Չելեբի 1967, 85:

¹⁰² Evliya Efendi 1850, 153.

¹⁰³ Эвлия Челеби 1983, 155.

¹⁰⁴ Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi 2005, 327.

բերդից դեպի արևմուտք՝ կամրջի հարևանությամբ: Եվ մի՞թե սա, համադրելով Չելեբի-Ջադեի տեղեկությունների հետ, բավարար չէ կարծելու, որ Երևանի բերդի շրջակայքում՝ կամրջին մոտ (ի դեպ, պատահական չէ, որ Չելեբի-Ջադեն, ներկայացնելով բերդի պաշարումից առաջ նրան կից վարոշի գրավումն ու ոչնչացումը, պատմում է օսմանցի զինվորների՝ մինչ այդ կամուրջն անցնելու մասին¹⁰⁵), մի արվարձան էլ էր ձևավորվել, որտեղ հազարավոր իրանցիների էին սպանել օսմանցի զինվորները: Ըստ որում, քանի որ հայկական թաղերը, ըստ Աբրահամ Երևանցու՝ արդեն գրավված էին, ուստի հունիսի վերջին ոչնչացված վարոշը, ամենայն հավանականությամբ, հենց դա էր: Իսկ Ա. Այվազյանը փորձում է Չելեբի-Ջադեի նշած արվարձանի գրավումը նույնացնել Հին Երևանի և բերդին կից որոշ թաղամասերի գրավման հետ¹⁰⁶:

Ասվաճից հետո, երբ պարզ են Ա. Այվազյանի «քննական գրախոսության» որակն ու դրդապատճառները, հույժ հետաքրքրական է այն, թե ինչի վրա է ի վերջո կանգ առնում նա: Ա. Այվազյանը գրում է, թե իբր «Ա. Եղիազարյանը, չկարողանալով ճիշտ վերծանել աղբյուրներում գործածվող «վարոշ», «արվարձան», «քաղաք», «բերդ» եզրույթները, խճճվել է մեթոդաբանական ու փաստական սխալներում»¹⁰⁷: Որ ասվածը կեղծ է ու անհիմն, արդեն ցույց տրվեց: Ընթերցողը կարող է տեսնել, թե աղբյուրային տեղեկությունների հիմքով ինչպես եմ ես վերծանել այդ եզրույթները և ինչպես՝ Ա. Այվազյանը: Վերջինս երևի «քաղաք» եզրույթն ինչպես հարկն է վերծանելուց հետո է, որ որոշել է իր «քննական գրախոսությունը» հրատարակության ներկայացնել քաղաքագիտական հանդեսում:

Այնուհետև մտահանգելով, թե «Կարդալով Ա. Եղիազարյանի հոդվածը՝ ընթերցողը հայտնվելու է եզրաբանական, աղբյուրագիտական և պատմափաստական սխալների անանցանելի մի լաբիրինթոսում»¹⁰⁸, Ա. Այվազյանն այնտեղ մոլորված ընթերցողին մեծահոգաբար առաջարկում է իր օգնությունը. «որից (նշված լաբիրինթոսից-Ա.Ե.) ճիշտ ելք գտնել կարելի է միայն նեղ մասնագիտական օգնությամբ՝ ի դեմս տվյալ քննական գրախոսության»¹⁰⁹: Նրան երևի թվում է, որ Երևանի 1724 թ. հերոսամարտի վերաբերյալ հիմնական սկզբնաղբյուր հեղինակի ականատես լինելու իրողությունը և հայության ինքնապաշտպանական կռիվների վերաբերյալ նրա ներկայացրած ժամանակագրական տեղեկությունը կամայականորեն մերժելով և նույն հեղինակի՝ միևնույն հերոսամարտի վերաբերյալ ներկայացրած «դիպաշարն» անվերապահորեն ընդունելով՝ ընթերցողին փրկում է պատմափաստական սխալների

¹⁰⁵ Թուրքական աղբյուրները 1961, 143:

¹⁰⁶ Այվազյան 2023, 167:

¹⁰⁷ Այվազյան 2023, 165:

¹⁰⁸ Այվազյան 2023, 166:

¹⁰⁹ Այվազյան 2023, 166:

լաբիրինթոսում հայտնվելուց, իսկ նա, ով իր ուսումնասիրությունը կառուցում է ականատես հեղինակի տեղեկությունների վրա, մոլորեցնում է ընթերցողին: Ինչպիսի՜ ինքնախաբեություն:

Բավարարվե՞նք այսքանով, թեև Ա. Այվազյանի «քննական գրախոսության» վերաբերյալ ասելիք դեռ շատ կար:

Եզրակացություններ

Ամփոփելով ներկայացվածը՝ կարող եմ արձանագրել հետևյալը:

1. Ա. Այվազյանի «քննական գրախոսությունը» ունի միտում՝ ամբողջությամբ հերքելու իմ եզրակացությունները՝ ոչ միայն դրանք առանձին-առանձին մերժելու միջոցով, այլև խնդրո առարկա պատմաշրջանի վերաբերյալ իմ մասնագիտական ընդունակությունները կասկածի տակ դնելով և գրածս ամբողջովին «որակագրելով»: Վերևում ցույց է տրված, որ նրա կողմից իմ հոդվածում որպես թերություններ ու սխալներ մատնացույց արվածը իրականում ճիշտ է և հիմնված սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների վրա:

2. Թեև Ա. Այվազյանը մերժում է Երևանի հայության 1724 թ. ինքնապաշտպանության հիմնական աղբյուրներից մեկի՝ Աբրահամ Երևանցու երկի տվյալները ինքնապաշտպանությունը ապրիլից հունիս տեղի ունենալու վերաբերյալ և սխալմամբ համարում, որ նա ականատես հեղինակ չէ, սակայն երբ իրեն անհրաժեշտ է, լիովին ու անքննադատ ընդունում է պատմագրի տեղեկությունները և դրանցով հակադրվում իմ տեսակետներին:

3. Աբրահամ Երևանցին իրականում ականատես հեղինակ է և լավագույնս պատկերացրել է Երևանի հայության պաշտպանության ժամանակագրությունը:

4. Ա. Այվազյանը պնդում է, որ ես աղավաղել եմ Երևանի ինքնապաշտպանության ժամանակագրությունը, մինչդեռ այդ հարցում ես լիովին հետևել եմ ականատես հեղինակ Աբրահամ Երևանցու տեղեկություններին, իսկ ինքը դրանք սխալ է համարել՝ նրա ներկայացրած դեպքերը «տեղադրելով» օսմանցի հեղինակի ներկայացրած՝ այլ դեպքերի ժամանակագրության մեջ: Հետևաբար սխալվել է հենց նա:

5. Իմ հոդվածում նրա «հայտնաբերած» մյուս սխալներն ու անճշտությունները ևս որևէ կերպ չեն հիմնավորվում: Մասնավորապես՝

5.1. չի անտեսված ձորագյուղիների տեղն ու դերը Երևանի ինքնապաշտպանության մեջ,

5.2. 1724 թ. գարնանը Արարատյան երկրում օսմանյան բանակ իրականում եղել է,

5.3. Երևանի բերդին կից այլ արվարձան լինելու իրողությունը ներկայացված է աղբյուրներում,

5.4. ես լավագույնս վերծանել եմ աղբյուրներում գործածվող եզրույթները:

6. Սույն հոդվածում մանրամասնորեն ներկայացված են Ա. Այվազյանի նաև մյուս սխալ և վիճահարույց կարծիքներն ու պնդումները, որոնք եզրակացությունում առանձին ներկայացնելու կարիք չկա:

7. Քանի որ Ա. Այվազյանի «քննական գրախոսությունը» որևէ կերպ չի ապացուցում իմ հոդվածում ներկայացրած ժամանակագրության և այլ տեսակետների սխալ կամ թերի լինելը, ուստի այստեղ կրկնում եմ այն, ինչ եզրակացրել էի այնտեղ.

«Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ճիշտ են այն հետազոտողները, որոնք առաջարկում են Երևան քաղաքի հայության ինքնապաշտպանությունն առանձնացնել Երևանի բերդի պաշտպանությունից, որը սկսվել է հայերի ինքնապաշտպանության ավարտից հետո և շարունակվել մինչև սեպտեմբերի 22-ը: Երևանի հայության ինքնապաշտպանությունը սկսվել է ապրիլի 9-ին և ավարտվել հունիսի 7-ին՝ տևելով 60 օր: Մայիսի 20-ին տեղի է ունեցել Երևանի հայության ինքնապաշտպանության ամենախոշոր՝ Ձորագյուղի ճակատամարտը, որտեղ հայերը, 1300 զոհ տալով, ջախջախել են օսմանյան բանակն ու ստիպել նահանջել՝ պատճառելով վեց հազար զինվորի կորուստ: Երևանի հայության ինքնապաշտպանական ջոկատների դեմ կենտրոնացնելով ավելի քան 60-հազարանոց բանակ՝ օսմանյան թուրքերը հունիսի 7-ի առավոտյան ներխուժել են քաղաք: Հայկական ինքնապաշտպանական խմբերը կռվել են մինչև վերջ՝ փորձելով փրկել ժողովրդին: Քաղաքը թալանելուց և բնակչությանը կոտորելուց կամ գերեվարելուց հետո օսմանյան բանակը հարձակվել է Երևանի բերդի փոքրիկ արվարձանի՝ վարոշի վրա, գրավել ու ոչնչացրել այն, որից հետո երեք ամիսների ընթացքում բերդը պաշարված է եղել»:

Օգտագործված գրականություն

- Աբրահամ Երևանցի 1777, Պատմութիւն Պատերազմացն 1721-1736 թուի: Յառաջաբան, բնագիր, խմբագիր օրինակ եւ ծանոթութիւններ: Պատրաստեց Հ. Սահակ Ճեմճեմեան Մխիթարեան ուխտէն, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 182 էջ:
- Աղայան Է. 1976, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հատոր Ա, Ա-Ձ, Երևան, «Հայաստան», 929 էջ:
- Աճառյան Հր. 1971, Հայերեն արմատական բառարան, Ա հատոր, Ա-Դ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 700 էջ:
- Այվազյան Ա. 2006, 1724 թ. Երևանի պաշտպանությունը հայ ազատագրական շարժման և պարսից իշխանությունների հարաբերությունների թնջուկում, Արևելագիտության հարցեր, հ. VI, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 51-77:
- Այվազյան Ա. 2022, Արևելահայության ժողովրդագրությունը XVII-XVIII դարերում և հայոց զորքի թվակազմը 1720-ական թվականներին, Երևան, ՆՏ Հոլդինգ, 664 էջ:
- Այվազյան Ա. 1991, Երևանի 1724 թ. պաշտպանության ժամանակագրության մասին, Պատմաբանասիրական հանդես, N 1, Երևան, էջ 93-100:
- Այվազյան Ա. 2023, Ընդդեմ 1724 թ. Երևանի հերոսամարտի պատմության աղճատման, Հայկական քաղաքագիտական հանդես, N 1, էջ 127-170:

- Դիլոյան Վ.. Արմեն Այվազյան. Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում, Երևան, «Լուսակն», 2003, 343 էջ: Պատմաբանասիրական հանդես, N 1, 2004, էջ 295-304:
- Եղիազարյան Ա. 2022, Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը, Հայագիտության հարցեր, N 2, էջ 55-75:
- Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին 1961, թարգմ. թուրքերեն բնագրերից, ներածությունով, ծանոթագրություններով, տեղմինաբանական բառարանով և հավելվածով, հ. Ա, կազմեց Ա.Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 404 էջ:
- Կարապետյան Մ. 1986, Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., Պատմաբանասիրական հանդես, N 2, էջ 95-109:
- Հակոբյան Թ. 1971, Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.), Երևան, 523 էջ:
- Հայոց լեզուի նոր բառարան 1992, առաջին հատոր, Ա-Հ, աշխատասիրեցին՝ Գնել արքեպս. Ճերէճեան, Փարամազ Կ. Տոնիկեան, Պեյրոյֆ, Կ. Տոնիկեան եւ որդիք հրատ., 1306 էջ:
- Շահազիզ Յե. 1931, Հին Յերեվանը, Յե., Հրատարակություն Մեյքոնյան ֆոնդի, 262 էջ:
- Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 1967, Դ, «Թուրքական աղբյուրներ», Գ, Էվլիյա Չելեբի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 346 էջ:
- Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века 1967, сборник документов, т. II, часть II, под ред. А.Г. Иоаннисяна, Ереван, изд. АН Армянской ССР, 421 с.
- Волкова Н. 1980, О названиях азербайджанцев на Кавказе, Ономастика Востока, Москва, «Наука», с. 208-210.
- Полное собрание законов Российской империи с 1649 года 1830, т. VII, 1723-1727, СПб., N 4531, 922 с.
- Эвлия Челеби 1983, Книга путешествия (извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Перевод и комментарии. Вып. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. Составитель и ответственный редактор А.Д. Желтяков, Москва, «Наука», 376 с.
- Abraham of Erevan 1999, History of the Wars (1721-1738), Annotated Translation from the Original Eighteenth-Century Texts with Introductory Notes by George A. Bournoutian, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 111 p.
- Atlas des voyages de Tavernier 1810, contenant La Carte d'Asie et vingt - trois Planches, gravées par Tardieu, aîné, "Bibliothèque portative des voyages", tome XLIX, Paris.
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa - Bolu - Trabzon - Erzurum - Azerbaycan - Kafkasya - Kirim - Girit (Günümüz Türkçesiyle), 2. Cilt, 1. Kitap, 2005, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman, İstanbul, 327 s.
- Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, écuyer baron d'Aubonne, qu'il a fait en Turquie, en Perse, et aux Indes 1679, p. 1, Paris, 792 p.
- Narrative of Travels in Europe 1850, Asia, and Africa in the Seventeenth Century, by Evliya Efendy. Translated from the Turkish by the Ritter Joseph von Hammer, Vol. II, London, Oriental Translation Fund, 244 p.
- Schillinger F.C. 1707, Persianische und Ost-Indianische Reis, Nürnberg, 541 S.
- The Six Voyages of John Baptista Tavernier, a Noble Man of France Now Living, Through Turkey into Persia, and the East-Indies, finished in the Year 1670, made English by J.P, London, 1678, 122 p.

The Travels of sir John Chardin into Persia and East Indies 1686, the First Volume, Containing the Author's Voyage from Paris to Ispahan, London, 585 p.

Tournefort J.P. 1741, A Voyage into the Levant, perform'd by Command of the Late French King, Vol. III, London. 404 p.

О ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНЫХ ПОПЫТКАХ ИСКАЖЕНИЯ ХРОНОЛОГИИ И СОБЫТИЙ САМООБОРОНЫ ЕРЕВАНА 1724 ГОДА

Арман Егиазарян

Резюме

В первом номере «Армянского политологического журнала» 2023 года была опубликована критическая рецензия Армена Айвазяна, озаглавленная «Против искажения истории героической обороны Еревана 1724 года», в которой автор, проанализировав статью Армана Егиазаряна «Самооборона Еревана в 1724 году», пришел к заключению, что все изменения и «новшества», предложенные Арманом Егиазаряном и касающиеся истории самообороны Еревана 1724 года, являются «безосновательными и неверными», в частности, искажена, якобы, хронология исторических событий.

А. Айвазян ошибочно полагает, что автор начала XVIII века Абраам Ереванци не является очевидцем самообороны Еревана 1724 года, и тем самым он отвергает хронологические данные одного из основных исторических источников по самообороне города, которая имела место с апреля по июнь. Однако весьма часто он целиком и некритически принимает информацию того же автора. Но Абраам Ереванци на самом деле является автором-очевидцем рассматриваемых событий, о чем он пишет в памятном письме своей рукописи. Таким образом, ему была хорошо известна хронология самообороны Еревана.

А. Егиазарян доказывает, что «ошибки», приписываемые ему А. Айвазяном, необоснованны, сам же Армен Айвазян искажает хронологию самообороны Еревана, отвергая сведения автора-очевидца Абраама Ереванци.

На самом деле самооборона Еревана началась 9 апреля 1724 года и закончилась 7 июня того же года, после чего османская армия предприняла осаду Ереванской крепости, которая длилась до 22 сентября 1724 года.

Ключевые слова – Ереван, самооборона, осада, хронология, искажение, Абраам Ереванци, очевидец.

ON THE CONSISTENT ATTEMPTS TO DISTORT THE CHRONOLOGY AND EVENTS
OF YEREVAN'S SELF-DEFENSE IN 1724

Arman Yeghiazaryan

Abstract

In the first volume of the "Armenian Journal of Political Science" for 2023 a critical review by Armen Ayvazyan entitled "Against historical distortion of the epic defense of Yerevan in 1724" was published, where the author analyzed Arman Yeghiazaryan's article "The Self-Defense of Yerevan in 1724" and "concluded" that all the changes and "innovations" proposed by Arman Yeghiazaryan in the history of Yerevan's self-defense in 1724 against the Ottoman army are "baseless and incorrect". In particular, the chronology of historical events is allegedly distorted.

In this article, A. Yeghiazaryan analyzes the critical review by A. Ayvazyan and reveals his motives, as well as groundlessness of his views on the chronology and events of the Yerevan self-defense of 1724.

A. Ayvazyan mistakenly believes that the author of the early 18th century, Abraham Yerevantsi, is not an eyewitness to the Yerevan self-defense of 1724, and thus rejects the chronological data of one of the main sources of self-defense, that the latter took place from April to June. However he often completely and uncritically accepts the information of the same author. But Abraham Yerevantsi is actually an eyewitness author and writes about it in a colophon of his manuscript. Thus, he was well aware of the chronology of the Yerevan self-defense.

A. Yeghiazaryan proves that the "mistakes" attributed to him by A. Ayvazyan are unfounded, and A. Ayvazyan himself distorts the chronology of Yerevan's self-defense, rejecting the information of the eyewitness author Abraham of Yerevan.

In fact, the self-defense of the Armenians of Yerevan began on April 9, 1724 and ended on June 7 of the same year, after which the Ottoman army besieged the Yerevan fortress until September 22, 1724.

Key words – Yerevan, self-defense, siege, chronology, distortion, Abraham Yerevantsi, eyewitness.